

O R D U Ğ
(BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLULARA KADAR
TÜRK HAKAN ŞEHİRİ)

Emel ESİN
(İstanbul)

M. 750 etrafında kitâbesini taşa vuran Moyuncur Kağan¹, Ordu-balık²-dan bahs ederken, "il örgünü" (il tahtı) ile "il ebi" (il evi) tabirlerini kullanmakta idi. Gök-Türk ve Uygur metinlerinin² "orduğ" kelimesine uygun olarak, Kâşğari³ de "ordu" sözünün başlıca manâsını şöyle anlatır:

"Ordu: melik kasabasıdır..... yani imâmet (devlet idaresi) beldesi". Kasaba kelimesi de, bugün kullandığımız anlamda küçük şehir demek ise de, aynı zamanda melik kasrına ve şehrine verilen ad olmakdan ötürü, memleketin başkentine işaret ederdi.⁴ Aslen "orduğ" veya "ordu", hükümdarın çadırının veya köşkünün bulunduğu müstahkem bir kaleden ibâret idi ve kapladığı mesâha pek büyük olamazdı. Fakat bazen "ordu" başka bir "balğ"⁵ın, yani müstahkem şehrin içinde bina ediliyor veya "ordu"nun etrafına yeni bir "balık" kuruluyordu. Bu takdîrde, "Ordu-balık"⁶ ve "Ordu-kent"⁷ tabirleri, içinde "ordu"nun teşkil ettiği, ikinci bir iç kale bulunan şehir demek oluyordu.

Gerek çadırlardan müteşekkil, perde ile çevrili bir ordugâh olsun, gerek sûrlar ile çevrelenmiş bulunsun, şekil bakımından olduğu kadar, ifade ettiği

1 Orkun, *Yazular*, c. I, s. 178.

2 Orkun, *Yazular*, c. I, s. 50, 170.

3 Kâşğari, varak 75.

4 "Kaşaba köşke denir, kaşr ma'nâsına..... ve şehre denir, medîne ma'nâsına ki bir vilâyetin şehri olacaktır. 'Alâ kavil şehri-i azîm, ya'nî bir ülkenin yahud bir vilâyetin cümleden a'zâm olan şehrine denir... Ka'idet-ul mülk ve tahtgâh ta'bîr olunur. Ve kaşaba karyeye denir. Hâlâ beynimizde şehri-i şağire ittlakı zâhiren karye ma'nâsından ma'hûzdur": (*Kâmûs*).

5 Balık: bk. not 51.

6 Ordu-balık: bk. not 103.

7 Ordu-kent Kâşğar'ın adıdır. bk. not 3.

kosmik timsaller yönünden de, "Ordu" mefhûmu, evvel emirde, proto-Türk milletlerden Chou⁸ ların (M. Ö. 1050-249) geleneğine bağlanmaktadır.

I- ÇADIRLARDAN MÜTEŞEKKİL ORDU

Göç ve sefer esnasında⁹ dört cihete nazır, şehir gibi duvarları ve kapıları (tahta?, kumaş?) olan bir ordugâhda Chou beylerinin çadırları, mensûb buldukları illerin coğrafî durumuna göre, dört cihete dizilirdi. Hükümdar çadırı muhtemelen ortada veya şimal tarafında ve kapısı cenûba doğru bulunmakta idi. Hükümdar yüzünü güneşin evci sayılan cenûba çevirirdi.

Târihler,¹⁰ nice göçebe veya seferde bulunan Türk hükümdarlarının Chou' larinkine mümâsil çadırlardan müteşekkil ordugâhlarını tasvir eder. M. VI.-XI. yüzyıllar arasında, hemen şu sahneler hatıra gelir: M. 568 de Kuça yanındaki Yıldız vâdisinde, Aq-tağ üstündeki ordugâhında, İstemi Kağanın Bizans elçisi Menandrosu kabûlu; M. 608 de Çin Fagfûru Yang-ti'nin, Shansi ilinde, "Geyik geçidi" ötesinde, "Ejder Ordusunda", Doğu Türk hükümdarı "K'imin" Kağanı ziyareti; M. 630 etrafında, Talasın 150 li (75 km kadar) doğusundaki "Bing-yul" korusunda, boynunda çingiraklı ahûlar arasında yazı geçiren Fars ve Gandhâra fatihi, Batı Türk kağanı T'ung Yabgu; Çin saraylarından kaçıp, İteriş Kağan (681-692) ile beraber, Kara-kum'da, çadır altında Gök-Türk devletini yeniden kurup, Türklerin göçebe kalmasında bu milletin bekasının şartını gören Tonyuğu; M. 922'de, İtil kıyılarındaki çadırında İslâmiyeti kabul eden "Saklâb" Yaltavarı; en nihayet, M. XI. yüzyılda, "Kurvi çuvaç" (hakan otağı) kurup, tuğları dikip, davulları vurdurarak, sefere çıkan Hakanlılar.

8 Chou'lar proto-Türk idi: Eberhard, *Çin*, s. 33.

9 Granet, s. 177 (n) (Chou'larda çadırlardan müteşekkil ordu). Hükümdar çadırı, belki hükümdar sarayına mümâsil olarak (bk. not 11) ortada idi. T'ang devrinde, elçiler kabûl olurken saray avlusuna çadırlardan müteşekkil ordu dizilirdi. Hükümdar çadırı sarayın şimâlî duvarına dayanık ve cenûba kapıya olarak dikilirdi. Elçi çadırı batıda durur ve kapısı doğuya açılırdı. İki elçi olursa, doğuya ve batıya iki çadır dikilirdi: Liu Mau-Tsai, *Ost-Türken*, s. 422.

10 Franke, *Geschichte*, cild II, s. 421 de T'ung-tien, kısım 198, varak 21 den naklen şöyle denir. "M. 698'de Türk hakani Çin imperatoru ile evlenme bağlar kurmak istedi... (Imperator) Wu-hou bir nedîmi olan Wu Yen-Siu'yi Hakanın "Kara-kum'daki ordusuna yolladı (türkçe ad. Bu yer her halde Sayın Noyin'in cenûb yamacında, Wuliasutai'n cenûbunda olsa gerek)". Tonyuğu da İteriş Kağan devrinde "Çugay-Kuz'de Kara-Kum" da ordu kurulduğunu söyler: Orkun, *Yazular*, c. I, s. 102. Kara-kum adı Moyuncur Kağan yazıtında geçer: "Keyre başında... irtim... Kara-kum aşmış, Kügürde, Kömür Tağda, Yar Ügüzde, üç Türk tuğlu budun..." (Orkun *Yazular*, c. I, s. 166): Kalkaşandı, cild IV, s. 429, 480, Kara-kum'dan bahsederek, bunun Mogol başkenti Kara-kurum'un yerinde olduğunu söyler ve Kara-kum'u Hitâ ilinde en doğudaki Türk

II- CHOU (M.Ö. 1050-249) DEVRİNDE HÜKÜMDAR ŞEHİRİ

Çin târihleri,¹¹ proto-Türk saydığımız Chou'ların, müstahkem hükümdar şehirlerini nasıl kurduklarını anlatır. Hükümdar şehri, yer-yüzünün modelinde bir mikrokosm olarak tasavvur edilmekte idi: yer-yüzüne ve imparatorluğun sathına atf edilen tam dört-köşe planda¹² olurdu. Dört cihete nâzırdı. Temsilî olarak, baş cihet sayılan cenûb tarafı, aynı zamanda, güneşin evcine, yaz tahavvülüne, öğle saatine, parlaklığa, kırmızı renge, Kuş burcuna (Türklerde Kızıl Sağızgan¹³), imperatora ve erkeklik ile tek sayılar timsali *yang* mefhumunun evcine işaret ederdi. Şimal tarafı ise ayın evcine, kış tahavvülüne, gece-yarisına, kara renge, karanlığa, yılanın sarıldığı Kaplumbağa burcuna (Türklerde Kara Yılan burcu), imperatoriçeye ve kadınlık ile çift sayılar timsali *yin* mefhumuna tekabül ederdi. Doğu ciheti güneşin doğuşunu, bahar itidâlini, sabahı, gök rengini, Ejder burcunu (Türklerde Kök-Luu) temsil ederdi. Batı tarafı güneşin batışma, güz itidâline, akşama, ak rengine, Kaplan burcuna (Türklerde Aşk-bars) teşmil edilirdi. Böylece, şehrin planı hem yer-yüzünü hem de Chou takvîmini aks ettiriyordu. Chou takvîmi, Gök-Türk takvîmi gibi, kış tahavvülünde başlardı.¹⁴

Chou başkentinin mevkii hakkında bir kayd daha vardır: şehrin şimalinde bir dağ ve cenûbunda bir nehir bulunuyordu (ordu şimalinde dağ Türk metinlerinde de vardır).¹⁵

Chou şehrinin mesâhası, kapıların sayısı, şehri bina edenin mertebesi ile mütenâsib idi. Meselâ imparator şehri 12 kapılı; 1. derece bey şehri 9 kapılı; 2-3. derece bey şehri 7 kapılı; 4-5. derece bey şehri 5 kapılı idi.

şehri olarak tavsif eder. Hitâ ili ise aynı müellife göre Beşbalık ile Almahk ve Kara-kum arasındadır (Almahk Kulca tarafındadır): Chavannes, *Documents*, index. Kalkaşandi'ye göre Kara-kurum ismi yanlışdır. Kara-kum adı doğrudur. Kalkaşandi bu adın türkçe ma'nasını izah eder ve *Takvîm al-buldân*'ı kaynak olarak verir. Kara-kurum ise Orkun vâdisinde, Uygur şehri Ordu-bahk yanındaki "Kut Dağı" idi bk. not 38. Chavannes, *Documents*, s. 237, 194-195 (İstemi ve "T'ung" Yabğu orduları); Bing-yul; P. Pelliot, *T'oung-pao* XVII (1930); Liu Mau-Tsai, cild I, s. 64 ("K'im'in" Kağan ordusu). Togan, *Ibn Faqlân*, s. 41 ("Şaklab" ordusu). "Kurvi çuvaç: kağan günlüğü (bk. Kâşgarî, index).

11 Biot, II/554-556.

12 Biot I/431, II/2. Dünya dört-köşe bir plan ve gök onun üstüne konmuş toparlak bir kubbe sanılırdı. Yine bk. Granet, 231-234; Franke, *Geschichte*, C. I, s. 114-116, 141, 240; c. II, s. 437, 448-449, 502; c. III, s. 60, 79-81.

13 Dört büyük Çin burcunun Uygur metninde adları: Prtisak, "Qara", s. 249.

14 Chou takvîmi: Eberhard, "Lokalkulturen" s. 28. Türk takvîmi: Pritsak, *Die Bulgarische Fürstenlinie*, s. 28-29.

15 Franke, *Geschichte*, c. III, s. 79-81. Türkçe metin; Çağatay varak 12.

Şehrin dokuz sokağı, sûrlara muvazî ve birbirlerine 90° derece amûd olarak dizilir ve merkezde, mihverler boyunca bir haç teşkil ederdi (türkçe metinlerde dört beltir yol).¹⁶ Sûrların iç kısmında, şehrin dört çevresini saran bir de devriye sokağı vardı. Erkekler, *yang* mefhûmuna mensûb oldukları için, sokağın cenûb veya doğu tarafında yürürlerdi. Kadınlar, *yin* mefhûmunu temsil etmekte bulduklarından, sokağın şimal veya batı tarafında giderlerdi. Sokağın ortası, arabalara mahsus idi.

Şehrin tam ortasında, göğün kutbunu teşkil eden ve eski türkçe metinlerin¹⁷ "Temür Kazuğ" ve "Yitiken" adını verip dinî mahiyet atf ettikleri Kutb Yıldızı ve Ayı Burcunun altında, hükümdar köşkü yer alırdı. Hükümdar köşkü dünyanın merkezinde tasavvur edilen kosmik dağ temsil ederdi. Efsâneye göre, imparatorlar, dünyanın merkezindeki dağlar üzerine köşk inşâ etmişlerdi. Chou'ların hükümdar şehri, böylece, göğe, yere, dağlara, güneş ve aya, yıldızlara ve bilhassa hükümdarın ecdâdına adanmış, mukaddes bir şehir mahiyetinde bulunuyordu.¹⁸

Şehrin köşelerinde, hudûdlar tayin edildiği zaman dikilen direklerin yerine, ince kuleler inşâ edilirdi.¹⁹ Köşe kuleleri, ilin dört bucağındaki "muhâfız" dağlara teşmil edilirdi.²⁰ Güneşe benzetilen hükümdar, güneşin burçlar boyunca seyrine mümâsil tarzda cevelân ederek, dört mevsim sırası ile dört, bucakdaki dağları ziyaret ederdi.²¹ Biri Shensi (Ch'ang-ngan) diğeri Honanda (Lo-yang) olmak üzere, Chou'ların iki başkenti vardı.²² Yine Chou neslinden Wu kralı Ho-lü'nün (M.Ö. 514-496) şehri pek meşhurdu. Bu şehrin cenûb kapısında ejder ve yılan tasviri vardı.^{22a}

III- OĞUZLARIN ECDÂDININ KURĞANLARI (M.Ö. IV-II. yüzyıl)

Tolstov²³ şuna dikkati çeker: M.Ö. IV-II. yüzyıllarda, Hvarezmde, yerli yapı geleneğine uymayan müstahkem şehir ve "kurğan"²⁴ (kalenin türkçesi)

16 Biot, cild II, s. 556. Türkçesi: Müller-Gabain satır 3.

17 Kâşgarî'nin ve diğer Türk metinlerinin Kutb yıldızı ve Büyük Ayı burcuna verdiği adlar. Yitiken *sûtra*: Rachmati, yazma 2.

18 Bk. not 12. (dinî mâhiyet). Granet, s. 486, 518 (n. 1), 519, 524, 541, (kosmik dağda hükümdar köşkü.

19 Biot, cild II, s. 564.

20 Ibid., c. II s. 263-277.

21 Granet, s. 250-251.

22 Franke, *Geschichte*, c. I, s. 116.

22a Ho-lü'nün şehri: Chavannes, "Le cycle turc", s. 283. Bu şehir Kiang-si'de idi ve Ho-lü Chou neslinden idi: Franke, *Geschichte*, c. I, s. 175, 140.

23 Tolstov, "Les Seythes", res. 5.

24 Orkun, *Yazular*, cild I, s. 50.

şekilleri gözükdü. Bu yapıların hususiyetleri Chou hükümdar şehirlerini hatırlatıyordu: dört-köşe ve ortası haç şeklinde plan; yapı bakımından hiç bir faidesi bulunmayan, ancak ananevî ve temsîlî anlamı olabilecek ince köşe kuleleri; toprak malzeme. Bu münâsebet ile Tolstov²⁵ Türk dilinde şehir manâsına gelen balık kelimesinin balçık ile müterâdif olup Türk şehrinin toprak malzemeden yapıldığına da dikkati çeker. Tolstov'a²⁶ göre Hvarezmde M. takriben Ö. IV.-II. yüzyıllarda ilk görülen yeni yapı geleneğini, anthropolojik kalıntılardan yarı-Mongoloid oldukları tesbit edilen Hun veya Türk olan göçmenler muhtemelen doğudan getirmişti. Tolstov'a nazaran bu boylar Hvarezmde yerli bulunan Skitlerden Aougassie, Apasiaka, Dukéres (Tohar) boyları ile karışarak Oğuz ve Peçenek Türklerinin cediti oldular. Aougassie, Apasiaka, Dukéres gibi kadim boy adları Oğuz, Peçenek, Duker isimlerinde yaşamağa devam etti. M.Ö. II. yüzyılda Çinlilerin *Kang-ki* adını verdiği Semerkand ve Taşkend ili adları Kaŋgh'nın erken bir şeklidir. Tolstov, Oğuz Han destanını bu devre ve Hunlara bağlar.

IV- MİLÂD ETRAFINDA HUN ORDULARI

Ivolga ve Selenga nehirleri üzerinde Ulan-ude'de²⁷ kalıntıları bulunan 72×380 m sathındaki şehirden anlaşıldığına göre, Hun şehirleri döğülmüş kerpiçden balçık surlar ve hendekler ile çevrelenmişti. Ulan-ude etrafında dört sıra sür ve hendek vardı. Ulan-ude'nin bir ordu şehri olması imkânı, içinde bulunan küçük meskenler yanında, iki de büyük yapının mevcûdiyetinden istihrac edilir. Bunlardan 9 x 8 m. sathında ve duvarları 1 m eninde bulunan kerpiç yapı bir bey meskeni olabilirdi. Bu yapının köşelerinde ve ortasında tahta sütunlar vardı. Bir külhandan gelen sıcak hava, meskenin altından geçen borular vasıtası ile, meskeni ısıtıyordu. Ayrıca, ocak da vardı.

M.Ö. 43-36 yılı etrafında, Hun Shan-yü'sü Tsit-ki'nin (de Groot transkripsyonu. Franke: Tschit-tschit) Kırgız ve Ting-ling gibi Türk boylarının yaşadığı Talas'da bir ordusu vardı.²⁸ Çinlilerin tarifine göre bu ordu balçıkdan, dört-köşe planda ve her tarafında bir kapısı ve kuleleri olan bir kurgan idi. Balçık kurganın etrafında tahta perdeden müteşekkil ikinci bir sıra sür bulunuyordu. Kurganın üstünde Shan-yü'nün, beş renkli bayrağı dalgalanırdı. Çinliler M.Ö. 36'da bu şehri kuşatmıştı. Davullar çaldırarak muhârebeye

25 Bk. not 51.

26 Tolstov, "Les Seythes"; *id.*, *Po drevnim deltam...*, s. 275; *id.*, *Goroda Guzov*,

27 Okladnikov, s. 50.

28 de Groot, *Hunnen*, s. 225-235.

başlayan Shan-yü ve askerleri, Shan-yü'nün hanımı ve diğer kadınlar da birlikte olarak, hepsi düşüp ölünceye kadar kuleden Çin askerine ok atarak orduyu müdâfaa etmişlerdi.

Cenub Hunlarının ordu ve mukaddes bir merkez mahiyetinde bina ettikleri Ku-tsang²⁹ şehri bugünkü Kansu'nun Liang-chou mntıkasında bulunuyordu. Bir dörtgen şeklindeki bu şehrin doğu-batı mihveri şimal-cenub mihverinden daha uzundu. Ku-tsang'da, yer ma'bûdu sayılan ejdere ibadet edilirdi. Hunların ve Türklerin yer ve gök ma'bûdu sıfatı ile ejder ibadeti hem Ku-tsang'da hem de Orkun³⁰ mntıkasındaki ordu'da, mevsimlerin değiştiği devirlerde, bilhassa yaz tahavvülünde yer alırdı. Shan-yü'ye tâbi beyler bu âyinler münasebeti ile orduda toplanırlardı.

M. 412-439 arasında, Gök-Türklerin kağan soyu A-shi-na'ların da tâbi bulunduğu Tsü-k'ü Hunları tarafından alınan Ku-tsang, ordu ittihâz edildi.³¹ M. 439'da Tsü-k'ü Hunları ve A-shi-na'lar Çinliler tarafından mağlûb edilerek buradan tard oldu. Gobi sahrasını zahmetle geçerek kaçdılar. Turfanda bir devlet kurabildiler. Fakat, M. 460'da Turfandan da sürülerek, Altay dağlarına kaçdılar.³² Gök-Türkler, Altaydan çıkarak, A-shi-na'ların idaresinde, M. VI. yüzyıldaki büyük Türk imparatorluğunu kuracaklardı.

V- ERKEN TÜRK DEVRİNDE ORDU

1- Türk ordu-şehirlerine umûmî bir bakış

Türklerde "ordu" mefhumunun Chou ve Hunlar gibi ecdâd milletlerin çizdiği çerçevede geliştiği muhakkaktır. Bunun yanında daha yeni ecnebi tesîrlerde kayd olundu. Bilinen en eski Türk ordu-kurganı (lev. IIa) Kırgız illerinde M.Ö. I. yüzyılda, Han devri Çin tesîrleri altında vücuda gelmişti.

29 Eberhard, *Şimâl*, s. 76-77. *Id.*, "Lokalkulturen", 3/11. Shiratori, s. 26-28.

30 Franke, *Geschichte*, III/184, büyük Hun ordusu olan "(Hof-Lager)" Lung-chêng'in On-ğın nehri üzerinde olduğunu ifâde eder. Orkun mntıkasında Hun ve Gök-Türk orduları ve ejder ibâdeti: Liu Mau-Tsai, *Ost-Türken*, s. 10, note 60 ve 61.

31 Franke, *Inschrift*, s. 12 ve Liu Mau-Tsai, *Kutscha*, s. 165-166 ve notlar.

32 Franke, *Geschichte*, ve *Tempelinschrift* index "Mao-K'ien" (M. 439'da Çinlilere mağlûb olan Kansu Tsü-k'ü beyi); *ibid.*, Ngan-chou (M. 460'de Turfanda devlet kuran Tsü-k'ü beyi). Bk. Esin, "Mêng-sun". Liu Mau-Tsai, *Ost-Türken*, s. 40, A-shi-na'ların da, Tsük'ü'ler ile beraber M. 439'da Kansu'dan kaçışını kayd eden bir Çin kaynağı verir. Klyastorniy ise, hayâtda kalan Türk neslinden son çocuğunu efsânevî Böri tarafından Turfanda bir dağ mağarasına taşıdığı hakkında rivâyetden Tsü-k'ü'lerin Turfanda devlet kurduğu zaman, A-shi-na'ların da beraber olduğunu istihrac eder.

M. VI. yüzyıldan beri Gök ve Batı Türklerinin ve bilhassa Uygurların Burkan dinini kabul etmeleri bazı Türk ordularına (meselâ Kağan-stüpa) mukaddes Buddhist şehri görünüşünü verdi.³³ Mānīhāilik ise Parthe ve Şoğd tesirlerini getirdi. Moyuncur Kağan, bina ettirdiği dört "balık" grupundan, "Bay-Balığın" Çinli ve Sogdaklar³⁴ tarafından yapıldığını söyler. Kāşgārî'nın "Argu" adını verdiği Çu ve Talas nehirleri vâdileri bölgesinde de, Batı Türk devrinde kurulan şehirciliğin Sogdak muhacirlerin yol göstermesi neticesinde doğduğuna Bernştam da işaret eder.³⁵ Türk şehri'nin "ordu", "balık" ve "kıy"dan ibâret yani İranî şehirler gibi, "kuhandiz" (içkale: farsca bir kelimenin arabça şekli), *madinah* veya *şahristān* (iç şehir) ve *rabaz* (dış mahalle) den müteşekkil olduğuna muhtelif müellifler dikkati çeker.

Ancak Lavrov³⁶ şu noktayı tebâruz ettirir: Türk şehirciliğinde Çinli ve Sogdak tesirleri ancak ticârî merkezler ve halk mahalleleri için söz konusudur. Yoksa Türk ordusu mümâsili İran *kuhandiz*'ine benzememektedir. *Kuhandiz* gelişi güzel büyümüş ve muayyen şekli olmıyan bir kale iken, Türk ordusunun değişmeyen bir şekli vardır: dağ veya sed üzerine bina edilmiş, dört-köşe planda, köşelerinde kuleler bulunan kurgan. Lavrov'un bu mülâhazasından, Türk ordusunun Chou hükümdar şehri geleneğini muhafaza etmiş bulunduğu istihrac edilir.

Chou devrinden beri Orta Asyada vâki gelişmeler arasında, ancak Buddhism, kendine has bir kral şehri mefhumuna sahip bulunuyordu. Orta Asya ve Çinde Buddhismin kral şehri mefhumu yerli, muhtemelen çoğu Chou'lar dan da kalan gelenekler ile karışmış ve yeni bir kosmoloji çıkmıştı: Çin Buddhist yazıları bunu şöyle ifade eder:³⁷

"Su-Meru (Altın Dağ), denizlerin ortasında (dünyanın merkezinde), altın bir halka üzerine oturtulmuştur. Güneş ve ay bu dağın etrafında dönerler. (Bu dağda) ma'bûdlar oturur." Ma'bûdlar kralı *Indra*'nın şehri bu dağın tepe-

33 Gök-Türk kağanları "Mu-han" (553-572) ve "T'apo" (572-580) Buddhist olmuş, *sutra*'ları türkçeye terceme ettirmiş ve âbideler yaptırmışlardı: Liu Mau-Tsai, *Ost-Türken*, s. 36-38, 42-44. Batı Türk kağanı "T'ung" Yabğu M. 626'dan evvel Buddhist olmuştu: Chavannes, *Documents*, s. 193. Kağan-stüpa: bk. not 86.

34 Orkun, *Yazular*, c. I, s. 171, 172, 178, 181.

35 Bernştam, *MIA* 14, s. 365, 374-375. Kuhandiz tarifi: bk. Yâkût, kıy (Kay): *Slovar*, "qj".

36 Lavrov, s. 77.

37 Dowson, *Meru*, Beal, c. I, s. 82-85. Türk hakamı (Toğuzguz: Uygur) *Malik al-hail*'dir: Mas'ûdî, c. I, s. 143, 160. Bk. Esin, "Cakravartin", s. 94-95. Altı orun, Sumir, tengriler ordusu, Intri: Radloff, *Suvarnaprabhâsa*, s. 114, 24, 72, 104, 221-23.

sindedir. *Indra* ise dünya krallarının hâmisî sayılmakta idi ve krallar *Indraya* teşbîh edilirdi. Sumeru etrafında yedi sıra dağ ve yedi halka deniz vardır. Dört cihette dünyanın dört büyük imparatorluğu bulunmaktadır. Dört imparatorluğu hakim olan krala dünya kralı (*cakravartin*) denmektedir. Böyle krallar çok nadir olur. Tabii şekilde, dört cihetin ayrı kralı bulunur. Cenub ciheti kralına “filler beyi” denir (Hindistan). Batı ciheti kralına, Batı denizlerine ve onlardan çıkan incilere hâkim olduğu için “hazinelere beyi” denir (Çine nazaran Batı illeri Orta Asyadır ve Batı Denizi Hazer denizi sayılırdı). Doğu kralına, memleketinde hakimler çok bulunduğu için “İnsanlar beyi” adı verilir (Çin). Şimal kralına, o illerde çok at yetiştiğinden, “atlı bey” denmektedir (Türk hükümdarları, Çinliler ve Arablara göre, “atlı bey”dir).

Buddhist kosmolojinin krallar hakkındaki mefhûmlarının Türklerce benimsendiği “tengriler ordusu”, “Sumir” (*Sumeru*) ve “Intri” (*Indra*) mefhum ve adlarının ve “cakravart” (*cakravartin*) tabîrinin Buddhist Türk metinlerinde anılmasından anlaşılmaktadır. Sanat eserlerinde de bu mefhûmların tasvîri tekerrür eder. Bir Uygur divar resminde (lev. Ia), Sumir Dağı, kosmik denizler ve dağ silsileleri ortasından yükselmektedir. Dağın tepesinde, “tengriler ordusu” veya Chou geleneğinde kral köşkü durmaktadır.

Böylece, Türklerde, hükümdar ordusunun ekserî şehrin şimalinde bir dağ üzerinde olması veya dağa mümâsil bir sed üzerinde binâ edilmesi, Chou ve Buddhist tasavvurları ile de belki ilgili olarak, ordu geleneğinin bir değişmez unsuru daha olarak tebellür etmektedir. Türk târihinde ordu ile ilgili dağ adı çok geçer:³³ Gök-Türklerin beşiği, tulga şeklinde ormanlı Altın Dağ, Altın Yiş (Altay); Gök-Türk ve Uygur ordu merkezlerinin bulunduğu ormanlı dağ Yiş Ötüken; Ordu-balık yanında Kıt Dağı (Kara-çurum); Çu nehrinin 40 li (20 km kadar) şimalinde olup Batı Türk kaganlarının intihab edildiği bir diğer rivayete göre beylere mertebe verildiği “Kie-tan” Dağı (Minorsky’ye göre, Çu ve İli vadileri arasındaki silsilede, 3000 m. kadar yüksek Kastek geçidi); Batı Türk hükümdarlarının Kuça şimalinde, Yulduz vadisindeki ordusunun bulunduğu Ak-tağ; Beş-balık yanındaki *Kin-ling* (Altın Dağ, Kâşgarî buna Altun Han adını verir). Efsâneler de ordunun dağ veya dağa mümâsil sed üzerinde binâ edilmesinin

38 Orkun, *Yazıtlar*, c. II, s. 81 (Altay); *ibid.*, ad indeksi (Ötüken); Bretschneider, s. 247, 257, 259 (Kıt Dağı); Chavannes, *Documents*, s. 10 (Ak-tağ), *ibid.*, s. 248 (Altın Dağ), *ibid.*, s. 237 (Kie-tan); *Kie-tan* Kastek geçididir: *Hudûd*, s. 290. *Mucmil al-tavârih va al-kışaş*: Barthold, *Turkestan*, s. 26 ve *id.*, *Turkestan v epoşi Mongol’skago naşestviya*, c. I (Teksti) (Petrograd 1890), s. 19. Eponim Türk, Sayan dağları, Kögmen (Sayan): Liu, *Ost-Türken*, s. 6 ve Orkun, *Yazıtlar*, ad indeksi.

ananevi mahiyetini aydınlatır: M. VII. yüzyıl Bizans târihcisi Theophilaktos Simokatta'ya göre, en büyük Türk hükümdarı Altın Dağ üzerinde ikamet etmektedir. *Altun Yaruk*'ta, Tamu hâkimi "Erklig Kan"ın ordusu "balık"ın şimalindeki dağdadır. Erken Türk ve Çin metinlerinde Kögmen Dağı (Sayan) ve eponim Türk hakkında efsâneler vardır. Eponim Türk Sayan dağında ilk ateşi yakmıştı. Barthold'un Türkistan târihine kaynak olarak neşrettiği yazmalardan H. 520/M. 1126 tarihli *Mucmil al-tavârih wa al-kişâş* (Bibl. Nat. ancien persan 62) de varak 64'de şöyle der:

"Issık-Köl kenarında bir dağ vardı.. Türk (Yâfeşin oğlu) orayı makam edinmişti... bir gece o dağın tepesinde ateş gördü.. o dağa Anduk Art adını verdi... onun tepesine otağını kurdu".

Dört cihete nâzır, dört-köşe Chou kral şehrinin yer-yüzünü temsil ettiğini yukarıda kayd etmişdik. Orta Asyada gelişen Buddhist Mahâyâna mezhebi tasavvurlarındaki *mañdala*³⁹ da (türkçesi mandal) *cakravartin*'in şehri olarak makrokosmun bir modelini teşkil ediyordu. Tun-huang'da bulunmuş, kimisi Uygur devrinden mandallar (lev. XIb) makrokosmun modeli bulunan kral ve Burkan şehrinin planının, Chou devri dört-köşe hükümdar şehri planına yakın olduğunu gösterir. Ancak mandalın dört cihetdeki giriş kapıları çıkıntı teşkil etmektedir (lev. XIb). Burkan sâkyamuninin babası olan kralın şehri Kapilavastü Buddhist sanatının muhtelif kollarında çok kerre temsil edilir. M. VII. yüzyıldan bir Tun-huang resminde, Kansunun Türkler ve Tibetliler işgalinde olduğu devirde^{39a} yapılmış bir Kapilavastü tasviri, mümâsillerinden çok başkadır ve muhtemelen mahallî saraylardan mühlhemdir (lev. Xa). Tun-huang'da yapılan Kapilavastü tasviri (lev. Xa). Uygur avlulu ordu resimlerine (lev. XIc) epiy benzer. Ancak, tarihî kaydlardan, arkeolojik^{39b} kalıntılardan (lev. IIa) öğrendiğimiz ve bazı Uygur resimlerinin (lev. XIa, b, d, e) belki teyid ettiği gibi, Türk ordusunda hükümdar otağı veya "kalık" (yüksekde köşk) ya ordunun bir sed teşkil eden surlarının tepesinde bulunuyordu, yahud da iki katlı bir "kalık" şeklini alıyordu. Halbuki Tun-huang'da yapılmış Kapilavastü resminde (lev. Xa), merkezde bulunan hükümdar köşkü hafif bir sed üzerine yükselmiştir. Böylece, Uygur sanatında, lev XIc gibi resimlerin,

39 *Mañdala*'nın anlamı: Tucci, s. 62. *Mañdala*'da Meru, veya Su-Meru Dağı: Stein *Serindia*, *Mañdala* Ch. 00L83. Mandal: Caferoğlu. ve Müller, "Uigurica" II, s. 47 (törtkil mandal) "Mandal" tabiri Anadolu Selçuklu devri resimli yazması müellifi Nâsiruddîn Sivasî'nin eserinde (bk. Esin, "Selçuk), varak 86 da vardır. Buddhist kral şehri: Stein, *Serindia*, s. 883-87 ve 1400 (M. Petrucci'nin ilâvesi). Sâkyamuni şehri: Gray, lev. 44.

39a Bk. not 112.

39b Bk. not 103 ve 115. Kalık: *Slovar*', "qalıq" Bu bilgiyi Prof. Ş. Tekine medyunum

Burkan şehri modelinde *vihāra* yı temsil ettiğini ve kalığın sūrlar tepesinde bulunduğu veya iki kath olduğu resimlerin ise, hükümdar meskeni olabileceği neticesine varılabilir.

Kapilavastū resminde (lev. Xa) kuleler üzerinde de köşkler görülür. Kuleler üzerinde, veya sūrların kenarlarında köşklere bulunması da Türk kale resimlerinde (lev. XIIb, XIa, d) ve geleneğinde tekerrür eder.

Gerek Chou hükümdar şehrinde, gerek *maṅḍala* da (lev. Xb) görülen ve dört cihete hakimiyeti temsil ettiğini anlattığımız merkezdeki haçvarı "dört beltir yol" Türk ordusunda da vardı ve Türk kağanı da kendini dört cihete emr eden bir *cakravartin* olarak tasavvur ediyordu. Türk Bilge Kağan (716-734) şöyle diyordu:

"Tengri-teg, tengride bolmuş Türk Bilge Kağan bödke olurtum. İlgerü kün toğusıka, birgerü kün ortusmaru, kuriğaru kün batısınka, yirğaru tün ortasınaru, anda içreki budun çöp mana körür" (Orkun, c. II, s. 22). [Ben] göğe mümâsil, gökde olmuş Türk Bilge Kagan, o anda [tahta] oturdum. İleri gün doğusunda, yanda gün ortasında [cenub], arkada gün batısında, yukarıda tün ortasında (şimal), bu sahalar içindeki bütün milletler bana bakar).

Tun-huang'da bulunmuş, Gök-Türk harfleri ile yazılı ve M. VIII-IX. yüzyıllardan sanılan *Irk-bitiğ*'in XXVIII. ırkı da orduyu dört cihete nâzur olarak tarif eder:

"Kan olurupan ordu yapmış
İli turmuş, dört buluntaki edgüsü, uyuru tirilipen,
menileyür, bedizleyür" (Orkun, c. II, s. 78).
(Han oturup [tahta] ordu kurmuş. İli durur. Dört köşedeki iyiler, akıllı-
ları toplayarak, hoşnud olur [dünyayı] süsler).

Chou'larda sekiz-köşe de yer-yüzünü temsil ederdi.⁴⁰ Dünyayı sekiz köşeli bir mahal olarak tasavvur etmek geleneği, Orta Asyada türkçe kuzedgüci" (*lokapāla*) denen ve dört cihet ile dört köşeyi muhafaza ettikleri sanılan alp ma'budlar mefhumu ile birlikte gelişti.⁴¹ "Sakınç" (mürâkebe) halinde, dünyayı gözü önünde canlandıran "arvışcı" (sihirbaz râhib) şöyle diyordu:

40 Ch'ou larda yer yüzü dört-köşe (bk. yukarıda not 12) veya sekiz-köşeli sanılırdı: Biot, c. I, s. 434 (n): "Le Tsong à huit pans figure la terre".

41 Dünyanın dört ciheti ve köşelerinde gözetici alp ma'budlar hakkındaki tasavvur Buddhismin Mahâyāna mezhebine âiddir ve Orta Asyada gelişerek ancak T'ang devrinde Çine vardı: Stein, *Serindia*, s. 870.

“Dört yingak, dört bulung, sekiz yingak bolur” Bang-Gabain, TT V, satır 62).

(Dört cihet (ve) dört köşe sekiz cihet eder).

Sekiz köşeye aşağı ve yukarı cihetler de ilâve edilirse, on cihet mefhumu meydana geliyordu (ontun sığarki Burkanlar: on cihetteki Burkanlar, TT, V, satır 78). Mümasil şekilde, dört cihete yukarı ve aşağı cihetler de ilâve edilince, altı cihet mefhumu ve ondan doğan altı-köşeli şekil ideogramı vücut buluyordu. Hun shan-yü'sünün birinci derecedeki dört beyine “dört-köşe” ve bundan sonrakilerine “altı-köşe” denmekte idi.⁴² Uygurlarda da “altı orun” mefhumu vardı.

Şehir şekli bakımından, Batı Türkistanda, efsânevî Türk hükümdarı Afrâsiâb (Alp-Er-Tunğa)ın kurduğu kadim Merv⁴³ ve eski Samarkand (lev. VI d) de olduğu gibi, Oğuz şehirleri arasında da (lev. XVIII A/a, b) sekiz-köşeli olanlar mevcûddu. Fakat gerek Parthe devri Mervde, gerek Oğuz şehirlerinde (lev. XIXa. XVIII a, b) iç kale dört-köşe ordu geleneğine sadık bulunmakta idi. Sekiz veya altı köşeli dünya mefhumunun ordu şekline de tesir etmesi safhasının ancak Uygur, Haçanlı ve Selçuklu devrinde yer aldığı anlaşılmaktadır⁴⁴ (lev. Ib, XVII a, c; lev. XVIIIa-c; lev. XX b).

İçinde “ordu”, yani iç-kale bulunan müstahkem şehir ise, Türklerde iki şekilde vücut bulmuş gözükmektedir. Ya İspicâb'da olduğu gibi, Türk hükümdarı feth ettiği eski bir şehri ordu şehri ittihaz ediyor, yahud da Ordu-bahk'da görüldüğü üzere, kaganın ordusu etrafına şehir teşekkül ediyordu.⁴⁵ Sınıf farkı bulunmayan İslâmî muhitlerde, Yûsuf Hâş Hâcibin “kara” (beyt 6065) adını verdiği halk ile hükümdar ordusu arasında kaynaşma daha da

42 Hunlarda “dört köşe” ve “altı köşe” teşkil eden beyler: de Groot, *Hunnen*, s. 156.

“Altı orun: bk not 37.

43 Mervi Türk kaganı Alp-Er-Eunga binâ etti: Kâşgarî, c. III, s. 149. Parthe devrinde Merv: bk. not 139.

44 Anadoluda Giyâşuddîn Keyhusrev III devrinde (M. 1266-1283) kosmolojik bir eser yapan, bu hükümdâra ithaf eden ve muhtemelen resimlerini de vücuda getiren “Heykell” (büyü resimleri yapan), varak 86'da Uygur lehçesinde “mandal” (bk. not 39) tabirini kullanan ve Çine gittiğini söyleyen Sivash Nâşruddîn'in (bk. Bibl. Nationale persan 174 ve Esin, “Selçuk”) iki resminde, “Şehr-i Cân-i cân” (varak 67) ve Şehr-i ciniân” (varak. 107) altı köşelidir. Mevlânâ Celâluddîn Rûmî, dünyanın 6 cihetine (dört cihet, aşağı, yukarı) sesini duyurmak için “altı köşeli” rebab yaptırmıştı: Aflâkî, *Manâkıb al-ârifîn*, T. Yazıcı baskısı (Ankara 1959), s. 88. “Altı yüzlü cihân şehri”: B. Şehsuvaroğlu, Eşref b. Muhammedin türkçe *Hazâin al-s'âdah*, adlı H. 846 târihli eseri, varak 1.

45 İspicâb: not 79. Ordu-bahk: not 103.

çabuk oluyor ve “*rabaž*” (arabça dış mahalle) teşekkül ederek, bunun da etrafına yeni bir sıra sūr bina ediliyordu. İslâmiyetin netîcesi olarak şehrin gelişmesi İtil kıyılarındaki Bulgarda⁴⁶ müşahede edilir. Ibn Fazlân M. 922’de Yaltavar’ı çadırlardan⁴⁷ müteşekkil bir ordugâh içinde bulmuştu. Bundan sonra, Hun usûlunda, tahta sūrular ile müstahkem bir şehir, daha da sonra büyük bir ticarî merkez olan tuğla ve taşdan şehir bina edildi.

Ordu-balık, Beş-balık ve Koço gibi Müslüman olmıyan bazı Türk şehirlerinde ya, “*ķay*” (sokak, dış mahalle) ve yemişlik (bağlar) iç surlar dışında oluyor, yahut da şehir dahilinde, hükümdar ordusu ve ma’bed kalıntılarından başka hiç bir mesken izine raslanmıyordu. Beş-balık ve Koçoda da,⁴⁸ hükümdar şehrinde, ordu ve ma’bedlerden başka yapı yoktu. Ordu-balıkta⁴⁹ şahıs meskenleri, şehir sūrularının dışında uzanıyor ve köyler teşkil ediyordu. Bu keyfiyetin izâhı, Han-balık veya Hatun-balık gibi adlar taşıyan Hazer şehirleri hakkında Ibn Hāvķalin⁵⁰ bir kaydından belki anlaşılır. Ibn Hāvķal İtil’i şöyle anlatır: İtil ortasından nehir geçen bir şehir idi. Hakan ordusu, İtil’in batı kıyısında, şehrin en yüksek tepesi üzerine bina edilmişti. Dört kapılı, bir kapısı nehir tarafına açılan, müstahkem bir kale idi ve tuğladan yapılmıştı. Tuğla yapı ancak Hakana mahsus bir imtiyaz idi. Diğerleri, kamış veya değnekten örölmüş, üstüvâne şeklinde ve kubbeli olup, üstü keçeler ile örtölü Türk çadırlarında, veya yine Türk çadırı şeklinde, balıktan (İtil şehrinde) veya tahtadan (Semender şehrinde) evlerde otururlardı. Demekki Gök-Türk ve Uygur metinlerinde şehir anlamına gelen ve Kāşğari’nin de balık mefhumu ile birleştirecek, şehir ve kale olarak anlattığı “balık”⁵¹

46- Togan, *Ibn Fadlân* ve Smirnov.

47- Hun devri Talasın tahta sūruları: bk. not 28.

48- Bk. Dolbejev, s. 92 ve Grünwedel, *Idikut*, s. 17.

49- Ordu-balık: not 103.

50- Ibn Hāvķal, s. 380-384.

51- Gök-Türk (bk. Orkun, index) ve Uygur (bk. Caferoğlu) türkçesinde şehir anlamına gelen balık veya balıg sözünü Kaşğari (c. I, s. 248) balık ile birleştirecek ve şöyle ta’rif eder (varak 90-91):

“Türklerin en derin cāhiliyyet devrinde (İslâmiyetten çok evvel) kale ve şehire balık denirdi. Uygur dilinde Beş-balık (şeklını) duydum. Ve bu Uygur şehirlerinin toplandığı yerdir. Ve manası beş-şehir demektir. Ve yine aynı tarzda, onların başka bir şehrine Yengi-balık, yani Yeni-şehir denir”. Kāşğari “balık” kelimesinin eskiliğine ve kendi devrinde ancak Uygurlarca kullanıldığına işâret eder. Filhakika Kāşğari’nin öz vatani ve ordu merkezi Kaşğara, eski Uygur geleneğinde Ordu-balık (bk. not 103) değil, Sogdca *kent* kelimesini kullanarak, “Ordu-kent” deniyordu: Kaşğari, varak 75. Kent sogdcadır: bk. *Slovar*.

“Balık” sözü üzerine araştırmada bulunan Tolstov, bu kelimeyi “bal” aslına bağlayarak,

ilk devirde, ordu kurganı ve ma'bedlerin etrafındaki iç-içe sûrlardan müteşekkil, ordunun bir az daha gelişmiş bir şekli idi. Aşağıda tarif edilecek "balık"ların içinde sanatkârlara mahsus yerler olduğunu da müşahede edeceğiz.

Türk "ordu-kent" veya "ordu-balık"nda ekseri görülen iç-içe sûrlu şehir bir Buddhist efsanesinin Uygur edebiyatındaki şeklinde, "Luu kıanları" (ejder hanlarının) başkenti, ananevî Türk tarzında⁵², bir Altın Dağdaki "Erdeniliğ Balğ"ı (Incili şehir) münasebetile anlatılmaktadır.⁵³

"Altın Tağa teğersiz..... yeti kıat kıaram içinte.... İçgerü balğkıa kirgeysiz... Balğ içinge kirdi. Öngtün kıapağkıa teğdi.... Ötrü takı içgerü kirdi. Ordu kıapağkıa teğdi." (Altın Dağa varırsınız..... Yedi kat hendek içinde İçeri şehire girersiniz.... Şehir içine girdi. İç kapıya vardı.... Daha içeri ye girdi, ordu kapısına vardı).

Demek ki, dış sûrlardan içeri girince, iç kapının bulunduğu orta sûrlar yükseliyordu. Yahud dış sûr enli olduğu için iç-içe iki kapısı vardı. Dış sûrların da ötesinde Ordu Kapısına yani ordunun sûrlarına varılıyordu.

Yine Chou'larda olduğu gibi, Türk hükümdarlarının da birden fazla orduları vardı. Ve bu keyfiyetin muhtelif boylara hâkimiyet manasına geldiği an-

slavca "bla", "bal", rusca "boloto" bulgarca bara (balçıklı ıslak yer), kadim Hind-Avrupa dillerinde par, pur (şehir), Batı Hun dilinde (türkçe ile akrabâ: bk. Maenchen)" var" (dere), Ak Hun dilinde "var" (şehir: Varvaliz'de olduğu gibi) kelimelerine bağlamaktadır. Netice olarak "balık", balçık duvarlar ile müstahkem, etrafında su hendeği bulunan bir şehir olarak tecessüm eder. Kelimenin balıkçılık ile ilgili bugünkü anlamı da, balıkların Türklerce balçıklı sulak yerlerde, yakalanmasından ötürü imiş. Tolstov'un vardığı neticeler, hem Türk şehrinin balçıkdan yapısı ve hendekli bulunması bakımından hem de başka yönlerden ilgi çekicidir: asgarî M. 629'dan beri, Çinliler Türklere hükümdarlık veya rütbe alâmeti olarak balık şeklinde altın "çift-mühür" veya balık şeklinde altın "mor kese" verirdi: *Inscriptions*, s. XXII (M. 629'da Uygur Kıağanna); Chavannes, *Notes additionnelles*, s. 30 (M. 715'de bir Kıarlık tarkıanna). Balık, Çinde bolluk ve uğura, aynı zamanda ikinci derece ve tâbi beylere işaret ederdi. Silahlı hücûma karşı koruyucu tılsım balık şeklinde idi; Granet, s. 531. (Williams, "Fish") Orkun muntıkasındaki dağların bir kayasına balık şeklinde damga vurulmuşdur: Orkun, cild IV, s. 209. Uygurların Sanskritce Mina adı ile andığı *Hüt* burcuna (Rachmati, yazma 2/26) türkçe "Balık" dendiği *Kutadğu-bilik* de (beyt 66, 143) kayd edilmiştir. Dünyanın bir balık üstünde durduğu hakkındaki tasavvurlar, Selçuklu devrinden beri ifade edilmektedir. İbn Bibi ve Yazıcı-zâde'ye (s. 231) göre, bir kale inşa edilirken derin temeller kazıldığını ifade için "Mâhî-i hâzîz"e (en dibdeki balık) kadar kazıldığı söylenirdi. Konya kalesinin târihini veren kitâbedeki balık tasviri (Önder, "Konya" res. 11) her halde yukarıda sayılan timsâllerden biri ile ilgili olsa gerek.

52 Bk. not 38.

53 Orkun, *Kalyânâmka*, varak XXXVII-XLIV.

laşılmaktadır.⁵⁴ Çin kaynakları, Gök ve Batı Türk kağanlarının şimal ve cenub ordularından bahs ederken, “büyük ordu” ve “küçük ordu” tabirlerini de kullanır. Her halde, “büyük ordu” Moyuncur Kağanın “il örgünü” (il tahtı) adını verdiği başkent idi.

Hükümdarın ordular arasında, mevsimlere göre seyr etmesini, yalnız ilin her tarafını gezmeği sağlayan bir tedbir değil, aynı zamanda, Chou'larda olduğu gibi, Türklerde de bir töre sayıldığını bir Uygur metni tasrih eder:

“Bu erür il-han töresi... Bir balığa uzatı ermez, turmaz” (Le Coq, “Manichaica III”, s. 20). (Budur il-han töresi.. Bir şehirde uzun kalmaz, durmaz).

Târihî kaynaklardan ve Kâşgari'nin⁵⁵ tekrar ettiği “Beğ kendde kışladı” ibâresinden kışlağın ekseri şehirde ve yaylağın belki çadır altında olduğu düşünülebilir.

2- M.Ö. I. YÜZYILDA KIRGIZ ORDUSU

Abakan⁵⁶ da bulunmuş ve Çinin Han (M. Ö. 206–M. 220) devri tarzındaki dam kiremitleri vâsıtası ile târihlendirebilen bir kerpiç yapı, M. Ö. 99 yılı etrafında Kırgız hükümdarı olan Çinli Li-ling'e atf edilmektedir. Hunlara karşı maglûp olan Çin generali Li-ling vatanına dönüp ölüme mahkûm edilmekten ise, Hun Shan-yü'süne iltica etmiş ve onun kızı ile evlenmişti. Kırgızları M. Ö. II. yüzyılda ilhak eden Hunlar⁵⁷ bir T'ang devri rivâyetine göre, Li-ling⁵⁸'i Kırgızlara hükümdar yapmışlardı. Hatta, aynı rivayete nazaran sarı saçlı, mavi gözlü olan Kırgızlar bu devirden sonra, Çinlilerle karışıp Mongoloid olmağa başlamışlar. Han devri Çin tarzında dam kiremidlerinin bulunduğu Abakan yapısının Li-ling'in ordusu sayılması bir tahmînden ileriye gitmese bile, Abakan yapısının Han devri Çin tesirlerine açık bir devrede bir

54 Bk. not 21 ve 22. “Üç ordu beği”, “Üç ordu hanı”. Yüsuf Hâş Hâcib, beyt 1594, 5569. Chavannes, *Documents*, s. 29 (M. VII. yüzyılda “Tou-lou”. Kağanın şimal ordusu: *ibid.*, s. 45 (Çara-şehir şimalinde Batı Türklerin cenûb ordusu ve daha şimalde şimâl ordusu): *ibid.*, s. 7 (Türğiş kağanının Çu nehri vâdisinde, Suyab-Tokmak'da büyük ordusu ve İli nehrinde “Kong-yue” şehrinde “küçük ordu” su). Chavannes, “*Épitaphes*”, s. 30 bir Gök-Türk hatununa “üç boya hâkim kağanın kızı” demektedir.

55 Kâşgari, c. I, s. 22.

56 Kisilev, *Istoriya Sibiri*, s. 268–272, lev. XLV, XLVI. Li-ling: de Groot, *Hunnen*, indeks. Rekonstitüsiyon: Evtjuhova.

57 de Groot, *Hunnen*, s. 61–62.

58 Franke, *Geschichte*, s. I, s. 350; c. II, s. 493; c. III, s. 184, 361.

Türk beyinin ordusu olduğu anlaşılmaktadır. Buna delil olarak Kisilev⁵⁹ şu keyfiyete işâret eder: Çin usulundeki üstüvanî kiremidlerin arasındaki düz kiremid satırlarında, Orkun harflerinin erken şekilleri olabilecek tamgalar vardır (lev. IIa 3).

Abakandaki ordu (lev. IIa 1, 2), dört cihete nâzır, doğu-batı mihveri daha uzun bir dörtgen şeklinde, döğülmüş kerpiçden bir yapı idi. Ortada, 12 x 12 m. sahasında, bir cihan-nüma gibi muhtemelen iki kat üzerine yükselen bir köşk bulunmakda idi. Köşkün Han devri Çin usulünde kiremidlerle kaplı damı olduğu, kimi büyük kimi dar ve üstüvanî kiremidlerin kalıntılarının bulunmasından anlaşılmış. Böylece, köşkün, muhtemelen, Han saraylarının kalıntılarında ve Port-Arthur'de bulunmuş Han devri küçük ev modelleri (lev. IIa 4) şeklinde olduğu neticesine varılmış. Port-Arthur'da bulunmuş küçük ev kalıntılarında olduğu gibi Abakan köşkünün de içi dar ve dışı genişleyen pencereleri ve tahta kafesleri olduğu sanılıyor.

Türk bakımından, şu nokta da dikkati çeker. Gök-Türk yazısındaki "eb" işâreti bir fonogramdır ve bir Çin uslubunda köşk piktogramı teşkil eder⁶⁰ (lev. IIb). Gök-Türk sülâlesi mensublarının da böyle köşklere oturduğunu ileride kayd edeceğiz.⁶¹ Uygur divar resimlerinde de, ordu tasviri sanılan yapılar (lev. XI, a, b, d, e) kadim Kırgız ordusuna benzemektedir (lev. IIa): yüksek bir sed teşkil eden kurganın damında bir "kalık" yükselir. Demek ki, otag ve otag şeklinde, kubbeli,⁶² kale içindeki odalar yanında (lev. XVII b), en erken Türk ordularında, Çin usulünde köşkler de mevcut idi.

Kadim Kırgız ordusundaki merkezî köşkün dört etrafında, müstemilât teşkil eden meskenler de sıralanmışdı (lev. IIa 1). Şimal ve cenubda tek sıra, doğu ve batıda ise çift sıra müstemilât vardı. Bu meskenlerin hepsinin kapıları merkeze doğru açılmakda idi.

Abakandaki yapının yeri kerpiçdendi. Yerde ocaklar vardı. Ayrıca, Hun usulünde, yer altında sıcak hava tertibâtı ile de ısıtılıyordu.

3- *Alp-Er-Tunğa ve oğullarının orduları*

M. VI.-XI. yüzyıllar arasında târihi kaydlara bakılırsa, çok Türk beyleri şehirlerde ordu kurmuşdu. M. 1068'de Kâşğari'nin kayd ettiği Türk geleneğine

59 Kisilev, s. 270, lev. XLV/1, 2, 4, 5.

60 Orkun, *Yazular*, c. II, s. 22 1. *Kutadğu-bilik*'de eb, ev sözü odaya tekabül eder: Yüsun Hâş Hâcib, beyt 6339.

61 Bk. not 99, 100.

göre efsanevi kahraman Alp-Er-Tunga'nın Türkistanda muhtelif merkezleri vardı, fakat bunların başlıcası olan "Ordu Kend", havası güzel olan Kâşgarda idi.⁶³ Kâşgar'da İslâmiyetden evvelki devirlere aid ve Hâkanlılara da kullanılmış ordu kalıntılarına rastlanır:⁶⁴ Hâkanın şehri" (lev. IIc), Hâkan-uy (Hakan evi), Eskişehir. Yine Kâşgarî'ye göre, Alp-Er-Tunga'nın oğlu Bars Hanın kendi adını taşıyan ordusu Issık-Köl kıyılarında idi.⁶⁵ Bars-han'ı Bers-tam aramış ve bu vasfı haiz olabilecek muhtelif kurganlar buldu. Kurganların kiminde, Shiratori⁶⁶ nin Türk saydığı Wu-sun boyu (M.Ö. II.-M. II) devrinden, fakat hepsinde Batı-Türk ve Karluk devri çanak-çömlek kalıntıları çıktı.⁶⁷ Bernstamın ordu olarak tavsif ettiği kurganların (lev. III, IV) husûsiyeti, yüksek dağ geçitlerinde olup, Chou şehri gibi dört-köşe planda ve köşelerinde kuleler ile inşâ edilmiş bulunmalarıdır.

62 Esin, "Qubbah", lev. 7 ve aşağıda not 114 (Koço, Han-tura'da kubbeli odalar).

63 Kâşgarî, c. I, s. 303 Kâşgara (Ordu-kend) demektedir. Burası Aşağı Çindir (Batı Çin: c. I, s. 343). Batı-Türk devleti başlangıcından beri (M. 581) Kâşgarı almıştı ve Kâşgarın yerli beyi bir Batı Türk hatunu ile evlenmişti: Chavannes, *Documents*, s. s. 20, 121, M. 646'da "She-Kuei" Kağan Kâşgara sâhib idi: Franke, *Geschichte*, c. II, s. 363. M. 638'de Çinliler Kâşgarı aldı ve 659'da Tu-man Tigin geri aldı, fakat tutamadı: Chavannes, *Documents*, s. 122. M. 708, 735. M. 739'da Türgişler Kâşgarı aldı. *Ibid.*, s. 189, 84, 78. Müteveffâ Mlle M. Hallade Kâşgar yanında Duldul-ökür Buddhist manastırında bulunmuş, Türgişlerin de kullandığı sogdca yazı ile türkçe resimli bir yazmanın Pelliot tarafından bulunduğunu ve L. Hambis'in *Toumchouq* cildlerinde neşr olunacağını söylemişti. Kâşgar'de Uygur tarzına benzeyen Uygurlardan daha evvelki Buddhist duvar resimleri: Le Coq, *Buddh. Spaetantike*, c. V, s. 131. M. VIII nci yüzyılda Kâşgar Karluk ili oldu ve Hâkanlı sülâlesi orahdır: O. Pritsak, "Von den Karluk yabghu zu den Karachaniden" ZDMG (1951). Kâşgar yakınında dağda Barkan kalesi Kâşgar'a adını verdi: Kâşgarî, c. I, s. 436. Kâşgar yanında hâkan ordusu mâhiyetinde harâbeler: Hambis, *Toumchouq*, c. II, s. 18, 21, plans 8, 10, 11.

64 Hambis, *Toumchouq*, c. I, lev. 8, 10, 11 (bu âbidelerin tarifi c. II dedir).

65 Barshan, Barsgan: Kâşgarî, c. II, s. 49; c. III, s. 417-418, 369 (Barman).

66 Shiratori, s. 27

67 Gök-Türk devri çanak-çömleğinin husûsiyeti elde yapılmış ve yapıştırılmış parçaları bulunup çizgili ve kısmen kırmızı veya siyah sırlı olmasıdır: Bernstam, *MIA* 26, s. 88, 97-98, res. 51/1-4. Şehirler: Issık-Göl kenarında Cargelan (Wu-sun devrinden az, Gök-Türk devri çanak çömleği çok; Karluk devri sırsız desti ve Timurlu devri beyaz sırlı çanaklar da var); Cumgal deresi boyunda şehir (Karluk devri çanak kalıntısı); Narin kenarında Çaldıvar (Karluk devri olsa gerek); Tokuz Tarav'da, Kıldı ve Narin birleştiği yerde, 30 kuleli şehir (Gök-Türk devri). Bernstam bilhassa Atbaş sandığı Koş-kurganı (res. 52) Gök-Türk kagan ordusu sanmaktadır. Şirdak-bek'deki şehir de Karluk devri bir ordudur ve Koçungar başı olsa gerek: *ibid.*, s. 104, 116. Odaları olduğu için Çaldıvar, Bernstam'a göre ordu değil handır: (*ibid.*, res. 56, s. 107-114). Fakat kurganın ortasındaki kademeli, dört ve sekiz köşeli 4,5 m yüksekliğindeki kaide (*ibid.*, s., 112) sed veya "örgün" (taht) olabilir. Uygur tahtları sekiz köşeli birer sedden ibâret idi: Andrews, *Shrines*, lev. 30.

4- Argu

Hun shan-yü'sünün ordusu bulunan ve M.Ö. II. yüzyılda eski Türk boylarından Ting-ling ve Kırgız ili bulunan Talas ile Kâşgari'ye göre Zū al-Ḳarnaîn devri (M.Ö. IV. yüzyıl) Türk hakanı Şu'nun kalesinin bulunduğu Balasagun çevreleri, yani Kâşgari'nin Argu⁶⁸ adını verdiği iller, gerek Çin kaynaklarında gerek Türk Hakanının şehriden bahs eden Arab müelliflerince, Türk ordu merkezleri idi. Merhûm Prof. Z. V. Togana⁶⁹ göre Çinlilerin Soei-

68 Talas mıntıkası eski bir Türk merkezidir. M. Ö. II, yüzyılda, Semerkandın ve Taşkentin şimal-batısı Kırgızlar ve Çinlilerin "Ting-Ling" dediği Türk boylarının ili idi: de Groot, *Hunnen*, s. 61-62. Hun Shan-yü'sünün Talas'da bir ordusu vardı: bk. not 28. Şu Hakan ve Balasagun: Togan, "Balasagun". T'ung yabgu Talas'ı ve Tokmak ilini M. 605-617'de aldı. Bu devir için *T'ang-shu* (Chavannes, *Documents*, s. 10) doğudan batıya şu şehirleri sayar. "Dağ geçidinden çıkarak "Soei-che" vâdisine gelinir (Suy-âb= Çu vâdisi). Buradan 40 li ötede Soei-che şehri vardır (Suyâb Chavannes'se göre Tokmak yerindedir). Nehrin 40 li şimalinde Kie-Tan dağında 10 boy kağanı (Batı Türk kağanı) intihâb edilir..... "Soei-che (Suyab)"ın batısında çok şehirler vardır ve hepsi Türklere tâbidir..... 140 li ötede "A-che-pou-lai" (Aşpara: bugünkü Çaldıvar: bk. not 67), 70 li daha ötede Kulan şehri..... 60 li daha ötede Ta-lo-se (Talas) şehri gelir". M. 658'da Talas ve Tokmak'daki Batı Türk orduları Türgişlerin eline geçti: Türgiş kaganın "büyük ordu"su Çu vâdisinde Tokmak'da ve "Küçük ordu" İli nehrinde "Kong-yue" şehrinde idi: *ibid.*, s. 7. Türgişler iki gruba ayrılmış ve Tokmağın doğu ve batısında yerleşmiş idi: *ibid.*, s. 28. Karluk ordusu Çu ve Talas vâdilerinde idi: *ibid.*, s. 85. Talas vâdisi ve Tiraz veya Taraz şehrinde Türk merkezleri: *ibid.*, s. 10 304. İbn Hürzâzbah ve Kudâmah, de Goéje bask. s. 29, 206 Türk ve Türgiş hakanlarının şehrinin veya kasabasının (*madînah* ve *şarîah* tabirleri kullanılır) Çul'dan 11 ve Sarığdan 7 fersahda olduğunu söyler. Tomashek'e göre (Chavannes, *Documents*, s. 304) Türk orduları muhakkak Suyâb'da ve bugünkü Tokmak harâbeleri yerindedir. Tokmak ve Talasın Batı-Türk, Türgiş ve Karluk hükümdârlarının orduları olduğu bütün târihî kayalardan anlaşılır: Chavannes, *Documents*, 8, 16, 13, 57, 79, 83, 84, 85, 86 (n. 1), 123 (n) s. 286, 264, 273. Talas vâdisinin sağ kolunda, Canbulun 75 km ötesinde bulunan ve Talas vâdisinin en büyük harabesi olan Ak-tepe şehrinin (bk. Kojemyako "Osedliye poseleniya" ve Bibnova) ilk nüvvesini teşkil eden ve şehrin en yüksek tepesine kurulmuş ordu-kurgan da M. VI-VIII yüzyıldan, yani Batı Türk, Türgiş, Karluk devirlerindedir: Kojemyako, "Osedlie poseleniya" s. 171. Batı Türk ordusunu Talas vâdisinde olmasına belki bir diğer işaret de bir Çağlı "alkış"ında "Türk Uluğ Arğu Talas" adı geçmesidir (Le Coq, "Manichaica I," s. 21: Burada adı geçen diğer şehirler: Kaşu, Yengi-kent, Ordu-Kent, Çigil-Balık. Kâşgari'ye göre (c. I, s. 30, 98, 127, 366, 392, 430 c. III, s. 235) Tirâz (Talas) ile Balasagun arasına Arğu denir ve iki dağ arası demektir. Kâşgari Arğu şehirleri olarak şunları sayar: Tirâz (Talas), Balasagun, Ispicâb, Ithk, Kıpçak sınırında Kençek Senge. Çigillerin bir kısmı da Kâşgariye göre Tirâz (Talas) dadır. İki Tirâz şehri (Talas) vardır: biri Uluğ Tirâz (Talas)dır ve bunun Arğu ilindeki Talas olduğu anlaşılıyor (diğeri, Kümi veya Kîçik Talas, Uygur sınırındadır). Esasen, Narşahi'ye göre (bk. not 74). Buharalılar "Büyük Türk padişâhu Kara Çurin"ün şehri Tiraza ilticâ etmişdiler. Ak-beşim harâbelerindeki VI-VII. yüzyıldan ordu: Kızlasov "Ostatki zamka".

69 Togan "Balasagun" ve Kojemyako, *Rannesrednevekovie goroda*, res. 32.

che (Chavannes transkr.) dediği Suyâb (Tokmak yanında)'ın adı Şuyâb idi ve burası Şu'nun ordusu idi. Filhakika, Bernstam,^{69a} Argu şehirlerinin hepsinin Batı Türk devrinde inşa edildiğini kazıları ile tesbît etti. Batı Türklerinden beri (581-658), Türgiş (658-766), Karluk devrinde (766-M. X. yüzyılda islâmiyete kadar) ve Hakanlı devrinde (850-1250) hep Türk hakanları ve yabguları Argu ilinde, Suyab ve Talas mıntıkasında ordu kurmuşlardı.⁷⁰ Talas vadisinde en büyük şehir harâbesi olup, M. VI-VIII. yüzyılın ordu-kurganı ile temayüz eden Ak-tepe⁷¹ (lev. V a), Türk kaganlarının ordusu ve "Uluğ Talas" denen Türk merkezi olabilir. Tokmak yanında, Ak-beşim şehri içindeki kurgan (lev. V c) ve ordu vasflarını haiz, dört-köşe planda, köşelerinde kuleler bulunan erken Türk devrinden başka müstahkem şehirler de (lev. V b) Türk kagan veya yabgularının ordusu olabilirdi. Merhum Prof. Togan, sonradan bir İslam beldesine tahavvül ederek Burana (Minâre) adını alan şehrin ortasındaki muazzam seddin de bir ordu-kurgan temeli olduğunu sanırdı ve Kojemyako da bu fikire iştirak etmekte idi.⁷²

5- Çay-ardı (Kâşğari: Mâverâunnehr)

Erken Müslüman târihcilerine göre, M. VI. yüzyıl ortalarına "Türk Hakanının oğlu Yel Tigin" Baykendem (lev. VIa) ordu kurmuşdu ve efsanevî Türk kahramanı Afrâsîâb'ın (Alp-Er-Tunga) tâci ve hazinelerine sâhib idi.⁷³ "Büyük Bayagu" "Kara Çurin Türk" Buharayı oğluna hediye etmişti ve bu Türk hükümdarı Buhara sûrlarını inşa etmişti.⁷⁴ Bir Gök-Türk yazısının bu

70 Bk. not 68.

71 *Ibid.*

72 Bk. not 69.

73 Chavannes, *Documents*, s. 198, 242-43 (Dinavariden naklen). Yel-Tigin'a atf edilen VI. yüzyıl sikkesi: Göbl, cild II, s. 151. Yel-Tigin ve "Hatun" Gandhâra ve Keşmîrde de âbideler bırakmışdı: Lévi-Chavannes. Marquart'a göre (*Eranşahr*, s. 93) *Madinat al-safariyyah*, Baykend (Paykend) ve Dizruin'dir. Kâşğari de "Sarı şehir" veya "Bakır-şehir" olarak Dizruin'in adını türkçe olarak verir. Atalay Yengkend okumuşdu. Acaba Baykend mi okumalı idi?

74 Buhârâ evvelce bir küçük kasaba idi ve insafsız bir beyin idaresinde bulunuyordu. Buhârâ eşrafı "Büyük Türk Bayagu'su Kara Çurin Türk" yanına ilticca edip Tîrâza kaçdılar. Türk "Bagağu"su Buhârâ ilini alarak oğlu Şîr-i Kışvar'e (Arslan?) hediye etti. (bu olay VI. yüzyılda Sogdluların Yeti-su'ya göçmesi ve Batı Türklerinin Sogdu alması ile ilgili olsa gerek: Bernstam, *MIA* 14, s. 365, 374-75). Faraşsi (Varaḥşah) sarayı da ilk Türk hükümdârından sonra gelen bühümdar tarafından binâ edildi: Narşahî, s. 5-7. Faraşsi sonradan Buhârâhudât Bidun tarafından tekrar binâ edildi ve Yitken yıldız grubu şeklinde idi (Bk. Rachmati ms 2. Türklerde Yitken ibâdeti ve yuk. not 17 (Temür Kazuḫ. Yitken Chou şehrinin ortasında hükümdar köşkünün üstünde sayılırdı). Yüe-chih esaslı olan Buhârâhudâtlar (Chavannes, *Documents*, s. 164) M. X. yüzyılda Türk bilinirdi: İstahri, s. 161 ve Ibn Hawḫal, s. 451. Varaḥşah sarayında Gök-Türk yazıları: Bernstam "Drevnieturskiy dokument", s. 75.

lunduğu sanat merkezi Varaḥṣa sarayı ise, Chou şehrinde hükümdar meskenini temsil eden Yıtiken (Büyük Ayı) yıldız grupu şeklinde idi.⁷⁵

M. 605-616'da Taşkend⁷⁶ ve Kuçada⁷⁷ iki yardımcı kaganlık kuruldu. Barthold Taşkend'in bundan evvel de *Che* adı ile anıldığına ve *Che*'nin çince taş demek olduğuna dikkati çekti. Kāşgari Taşkend ve Terken adlarını verir. İlk Türk devrinde Taşkendi bir Tigin idare etmişti. Taşkend bundan sonra Türk "Tudun"ları merkezi olarak tanınmaktadır. Burada da VI-VIII. yüzyıllardan "ordu" harabeleri vardır. Çin kaynaklarına dayanan Pugaçenkova ve L. Rempel' Türk devrindeki Taşkendi şöyle anlatırlar:

"Başlıca ordunun çevresi, 5 km kadar uzunlukta idi. Cenub-doğu köşesinde bir mabed vardı ve burada yılda iki kerre merâsim yapılırdı. Geçmiş hükümdarların küllerinin bulunduğu mahfazalar bir altın taht üzerine konur

75 Bk. not 74.

76 Taşkend ve Kuça'da (bk. not 77) kağan yardımcısı merkezi: Chavannes, *Documents*, s. 14, 141. Taşkend Türk Tudunu Bağatur M. 742-745 arası Çinliler tarafından öldürüldü. Tudunun oğlu bütün Orta Asyahları ve Müslümanları da imdâda çağırarak M. 751'de Talas müharebesinde Çinlilerin mağlûb olup Türkistandan bin yıl boyunca çekilmelerine sebebiyet verdi. Bu muharebelerde gayr-i Müslim Karluqlar da Müslüman tarafına geçti: *Ibid.*, s. 142. Türk Taşkend Tudun'larının sikkeleri: Smirnova, sikke 742-767. Taşkendde Türk Tudun sarayları: Pugaçenkova- Rempel, (1958) s. 145-146 "Che", Şâhib al-Şâs ve Türkleri", M. 819'da Samaniler Taşkendi aldı: W. Barthold, "Tashkent", *Encyclo. of Islam* (Leyden 1928). Taşkend ilinde Hatun şehrinde "Tou-lou" kaganın ordusu: Chavannes, *Documents*, s. 58-59, 195. Binkath: Ibn Havkal, s. 486-87.

77 Kāşgari haritasında Kuca (Kucā) Koço (Kōcō) dan başkadır. Metinde de Kuca Uyğur sınırında bir şehirdir. Küsen de denir (Minorsky, *Hudud*, Kuşan sanır) ve Yulduz Kөл yanında. Yani Kuça'dır. Batı Türkleri tarafından devlet kurulunca (M. 581) Kuça feth edilmişdi. Hattâ M. 568'da İstemi ve Tardu Kağanların orduları Kuça şimalinde Aq-tağ'da idi: Chavannes *Documents*, s. 20, 237. M. 605 etrafında Taşkend (bk. not 76) ve Kuça'da iki yardımcı kagan ordusu kuruldu: *ibid.*, s. 14, 141. Uygurlar M. 611'de Kuça'yı aldı: *ibid.*, s. 89 (n. 3). M. 646'da Kuça "She-Kuei" Kağana tâbi idi ve 647'de Çin emrinde, fakat Türk beylerinin idare ettiği ve Türklerden müteşekkil askerler Kuça'yı aldı: Franke, *Geschichte*, c. II, s. 364, 393, 481. M. 679'da Tibetliler Kuçayı aldı: Chavannes, *Documents*, s. 119, M. 704'de Türgişler Kuça'ya hücum etti: *ibid.*, s. 78. Çinliler, Tibetliler ve Uygurlar Kuça için harb ederken M. 751'de Çin Türkistandan tard oldu (bk. not 76): Franke, *Geschichte*, c. II, s. 443. M. 821'de Kuça yanında Kum-tura'da (sanat merkezi) 3 tane Gök Türk harfleride türkçe Buddhist kitâbe: ikisi Le Coq, *Buddh. Spatantike*, cild III, s. 13'de kayd edilir ve bunlardan biri II. grup mabedlerde diğeri, âbidelerin girişindedir (*Schlucht mit Inschrift*). Üçüncü kitâbeyi Pelliot buldu: L. Hambis, *Sculptures et peintures inédites d'Asie Centrale de la Mission Pelliot* (Paris 1931) s. 5.

M. 821'de Uygurların Kuçada askeri vardı: Franke, *Geschichte*, s. II, s. 491. Kuçada M. 856'da bir Uyğur kaganlığı kuruldu ve M. 1001'de mevcûddu: Pinks, s. 61, 31. M. I.X yüzyılda Kuça Uyğur haşamı: Bretschneider, c. I, s. 245 Kum-tura'da Uyğur devri sanat eserleri: Le Coq, *Buddh. Spatantike*, cild III, s. 231 ve Grünwedel, *Kultstaetten*, s. 16, 28.

ve merâsim bu tahtın önünde cereyan ederdi" (Pugaçenkova-Rempel, 1958, s. 145).

Bu merâsim, Türklerden evvelki hükümdarların geleneğinden kalmış olabileceği gibi Türk devrinde de tasavvur edilebilir. Ibn Hurzağbah ve Tamîm b. Baħr'in rivayetine göre, Argu ve Çayardındaki Türkler Sogd dînlerine intibâk etmişlerdi). Pugaçenkova ve Rempel', Taşkenddeki ordunun kalıntılarının, halen "Ming Uruk" denen höyük altında bulunduğunu sanmaktadırlar ve haritada (lev. Vİb) bu şehri merkezde, dört-köşe bir kale olarak göstermişler. Daha sonraki şehir ise, gayr-ı muntazam, çok köşeli (sekiz-köşe?) bir plan arz ediyordu.

Erken Türk devrinde (M. VI-VIII. yüzyıllar) Taşkend dışında da, ordu vasfını hâiz olan kurganlar bulunuyordu. Taşkend'in şimal-doğusundaki Aktepe harabelerinde, çığ tuğla ve balçıkdan yapılmış, köşelerinde kuleler ve etrafında su hendeği bulunan bir kurgan vardır. Bunun "kalık" kısmı üç katlı idi (lev. Vİc).

M. 751 etrafında Taşkend Tudunları beynelmillel mâhiyetde olaylara sebep oldular. Çinlilerin Bağatur Tudunu öldürmesi üzerine, maktulun oğlu bütün Türkistan devletlerini ve bu arada Müslümanları da imdada çağırdı ve Çinlilere karşı Talas muharebesinde müttehid bir cebhe kurulmasını temin etti. Talasda mağlub olan Çinliler Türkistandan çekilmek mecburiyetinde kaldılar. Taşkend, ayrıca, İslâmiyeti ilk kabul eden Türk beldesi diye târîhlerde anılır. M. 806 tarihli bir Arab kaynağında "*Şâhib al-Şâş* (Şâş: Taşkend'in arabçası)" ile "onun Türklerinden" bahs edilir. Sâmâniler Taşkendi Hilâfet topraklarına ancak M. 819'de ilhak ettiler. Bu devirde Şâş ilinin başkenti olan Binkath'm de bugünkü Taşkend'in yerinde olduğunu Barthold ileri sürer. M. X. yüzyılda Hilâfetin bu Türk şehrini Ibn Hâvkal anlatmıştı. Hükûmet binasının bulunduğu ve eski orduya tekabül edebilecek kale şehre mücâvir bulunuyordu fakat aynı dış sûrlar içinde idi. Şehir iç-içe iki rabaz sûrları ile muhât idi. Demekki X. yüzyıldaki ordu-kurgan, VI-VIII. yüzyıllarda olduğu gibi şehrin ortasında değildi.

M. 642'de Taşkend ilinde "Hatun şehri"⁷⁸ ile Argu ile Oğuz ili hududunda olup, iç kalesi doğuda bulunmak ile beraber, kendisi ordu şeklinde bir yapı arz eden İspicâb'da (Kaşğarı, Saryam ve Beyza adlarını verir) (lev. XIV a) "Tou-

78 Bk. not 76.

lou” Kağan ordu kurmuşdu. “Tou-lou” Kağanın askeri davullar ve borular çalarak İspicâb sûrlarından çıkardı.⁷⁹

Batı Türklerinin VI. yüzyıl sonunda aldığı Sogd’da belki Yüeh-chi aslından fakat M. VI-X. yüzyıllarda Türk sayılan *Işşidler*⁸⁰ hâkimdi ve bunların sarayı Afrâsiâb’da bulunuyordu (lev. VI d). Halaç Türklerinden bir sülâle de sa’nat şehri Penc-kend’de ordu⁸¹ kurmuşdu.

Türk bey soyları da 626’dan evvel Fergânenin⁸² bir kısmına ve daha sonra bütününe hâkim olmuşdu ve merkezleri Kasan şehri idi (lev. VII a, b), Bernştam Kasan veya bugünkü adı ile Muğ Dağı şehrinin karabelerinin *reconstitution*’unu yaparak (lev. VII a) şehri anlatır. Şehir batıda ve doğuda iki ayrı kısımdan ibâretidir ve batıdaki şehir M. I-III. yüzyıllardan ve büyük boyda çığ tuğladan inşa edilmiştir. Doğudaki şehir ise balçıkdan ve daha küçük tuğladandır ve M. VI-VIII. yüzyıllarda, yani Türk devrinde yapılmıştır. Nitekim batıdaki şehirden hem Kuşan ve Wu-sun devri cilâlî cinsden, hem de Gök-Türk devri potassium sırlı çanak kalıntıları çıkmış. Fakat batıdaki şehirde ancak Türk çanakları bulunmuş. Batıdaki şehrin de kale kısmı, bilhassa metin duvarları sebebinden, belki ikametgâh olarak Türk hükümdarları ta-

79 Chavannes, *Documents*, s. 58-59, 195. M. X. yüzyılda İspicab iç kalıntıları mevcûdu: Barthold, *Türkistan*, s. 175.

80 *Işşid*’ler Yüeh-chih aslından idi: Chavannes, *Documents* s. 164 (n). M. IX. yüzyıl Arab müellifleri Samarkand *Işşid*lerini Türk bilirdi: İstahri, s. 161; Ibn Havkal, s. 451. T’ung Yabgu M. 580-610 arası Sogdu feth etti ve kızı *Işşid* ile evlendi: Chavannes, *Documents*, s. 57, 133. *Işşid*lere atf edilen Afrâsiâb sarayının VI-VIII. yüzyıldan kısmında bir gelin alayı resmi vardır A. G. Pugaçenkova, *Samarkend-Buhara*, (Moskova 1928) s. 20 de neşr edilen ve henüz neşr edilmeyen bir de Türklerden müteşekkil elçiler resmi de bulundu. Belki bu sahne T’ung Yabgunun kızının *Işşid*le evlenmesini gösterebilir.

81 Smirnova, s. 33 16-17 Tabari’den naklen Penc beyi Divâstic’in Halaç olduğunu hatırlatır ve bu beyin Penc-kend’de sikkeleri bulunduğuna dikkati çeker. M. VII-VIII. yüzyıllarda Pence hâkim üç bey ve iki hatun aynı Halaç soyundandır ve bunlar Sir Derya vâdisinde bulunan “Halaç Ordu” yazılı sikkelerdeki Halaç tamgasını kullanmakta idiler.

82 Huei-Ch’ao’ya göre, M. 726’da “Fergâne nehrinin” şimali Gök-Türklerden bir beyin idaresinde, cenûbu Arabların elinde idi. Huttal hükümdarı da, çok âbideler bina eden bir Buddhist Türk idi: Fuchs, s. 452. Huttal Türk beylerine Bik sülâlesi denirdi: Ibn Hurzâbah, s. 180. Chavannes, *Documents*, s. 77, 148, 188 ve W. Barthold “Farghana” *Encyel, of Islam* (Leiden 1927). M. 739’da Fergâne hükümdarı Arslan Tarhan idi: *ibid.*, s. 59. Nerşahî şöyle der: “H. 166 M. 782’de Fergâne Türklerine karşı savaş oldu”. Kuva’da Fergânenin İslâmiyetden evvelki Türk devrine aid, “balbal” tarzında heykellerin bulunduğu Buddhist ma’bedi: Pugaçenkova-Rempel’ (1965) s. 244. Fergâne *Işşid*lerinle bir Türk, Abu Bekir Muhammed b. Abî Muhammed Toğuc b. Yel-Tigin b. Furan b. Furi b. Hakaç M. 935’de Mısırdaki bir sülâle kurdu: Ibn Hallikân, Kasan ve Ahsiketh tarifi: Bernştam, *MIA* 26, s. 234, 236, 247.

rafından kullanılmış olsa gerek; çünkü kale duvarlarında, Türk devrinden ilâveler vardır.

Batı şehrinin planı muntazam olmıyan bir dört-köşe teşkil eder ve tam tamma cihetlere nazır değildir. Doğu ve şimaldeki çift duvarlar girişleri takviye ediyordu. Cenub-batı köşede bulunan iç-kale de, aynı şekilde, muntazam olmıyan dört-köşe teşkil eder (85-90 x 20-30). Kasan nehrinin yatağı bulunan uçuruma nâzırdır ve bu uçurumdan yukarıya doğru 30 m. yükselmektedir. İç kalenin duvarlarındaki kemerler Türk devrindedir. İç kalenin ortasında 90 x 70 m. sathında bir meydan ve içinde odalar bulunan metin kuleler durmaktadır. Daha aşağı seviyede iki sıra muvâzi duvar içinde diğer alanlar vardır.

Türk devrinden (M. VI-VIII. yüzyıl) kalan doğudaki ordu-kurgan ise, Ferganeye hâkim stratejik bir mevkiye idi. Bernştam bu kaleyi Tien-shan'daki Türk ordu-kurganlarına benzeter (lev. III, IV). En tepede bulunan hükümdar ordusu seddinin yapısı ağır bina çekmeğe müsaid değildir ve buradaki kulelerde oda yokdu. En tepedeki bu meydana muhtemelen hükümdar otağı dikilmekte idi. Bac getirmeğe gelen beyler, sûrların alt kapısından girer, iki muvazî sûrlar ve kuleler arasından, bunların üstündeki nöbetçilerin gözü önünde, yokuş yukarı yüksekdeki orduya doğru çıkardı.

M. IX. yüzyıla kadar Müslümanlar ile Türkler arasındaki uzun muhabebeler esnasında bu şehir harab oldu. Fakat M. X. yüzyılda dahi Abû al-Fidâ Kasan'ı dünyanın en güzel eserlerinden sayar. İslâmiyetin X. yüzyılda galebesi üzerine Ahsiketh'deki İslâm kalesi, Fergânenin başkenti oldu. M. XI-XII. de ise Üzkend'deki Hâkanlı ordu-kurganları yükseldi (lev. XVI). İslâmî devirde "İhşîd" adı ile tanınan Fergânenin Türk beylerinin Rivdâd'da da bir ordusu vardı ve Rivdâd harâbeleri (lev. VIII) bugünkü Talu-Barzu mevkiindedir.⁸³

Batı Türkleri M. 632 etrafında Hoteni aldığından beri Türk beyleri bu ilde de ordular kurmuşdu.⁸⁴

83 Rivdâd: Ibn Havkâl, s. 477. Grigoriev, "Talu Barzu".

84 Batı Türkleri M. 632'de Hoteni aldı ve Hoten beyinin 649'da lakabı yabğu idi: Chavannes, *Documents*, s. 126. M. 641'den evvel Hoten şehri yanında "Ts'io-mo" da Batı Türklerinin bir vâlisi vardı ve 646'da "She-Küei" Kagan Hoten'e sâhib idi: *ibid.*, s. 30, 32. M. 658'de Çinliler Hoteni aldı, M. 659'da Tu-man Tigin geri aldı: *ibid.*, s. 72, 73 (n). M. 670'de Tibetliler Hoteni aldı: Franke, *Geschichte*, c. II, s. 397. M. 704'de Kul Çur Hotende K'an şehrini aldı. M. 739 etrafında Hoten Türgiş kaganlarına tâbi idi: Chavannes, *Documents*, s. 185 178, 123 (n). M. IX. yüzyılda Hoten Türkistanda sayılırdı ve hükümdarın adı "Al-mu'azzam al-Türk va al-Tubbu" (Türklerin ve Tibetlilerin muazzamı) idi: W. Barthold, "Turkistan" ve "Khotan", *Encycl. of Islam* (Leiden 1928).

Batı Türk imparatorluğu M. 581 de kuruldu, Kara-şehir daima bir Türk kağan ordu şehri olarak tarihlerde anılır.⁸⁵ Bu sâhadaki zincirleme şekilde dizilen kaleleri Aurel Stein Çin yapısı sanmakta ise de, dört-köşe planlı ve duvarları meyyâl bulunan Çin kaleleri Türklere de model olmuştu (lev. XIII, XVI).

“Tch’ou-youe” (Chavannes transkripsyonu) Türklerinin ilindeki Güçen yanında bulunan ve Han devrinden beri Çin kayıtlarında hükümdar şehri olarak adı geçen “Kin-man”ın, M. 630 etrafında ismi Kağan-stüpa idi.⁸⁶ M. VII. yüzyıl başından beri muhtelif Gök-Türk ve Batı Türklerin kağan ve beylerinin ve M. IX yüzyılda Uygur kaganlarının ordusu oldu. Beş-balık adını da taşıyan bu ordudan Uygur şehirleri ile birlikte bahs edilecektir.

6- Amu-derya cenubu

Batı-Türk ve Türgiş muhîtiden ayrılmadan evvel, Amu-derya cenûbuna doğru Türklerin ilerleyişi neticesinde kurulan orduları da kayd etmek gerekir. M. 630 dan evvel Batı Türk kaganı T’ung-Yabgu’nun oğlunun ahfâdı olan

85 Chavannes, *Documents*, s. 237 (n. 2). M. 638’den evvel “Sha-po-liu”, “Tie-li-che” Kağanlar, “Puli” Shad; M. 642’de “Tu-li Kağan” ve M. 640’den evvel Türk valileri ve diğer kağanlar burada ordu kurdu: *ibid.*, s. 28, 195, 30, 54, 56. Kara-şehir yakınında Şorcuğ mabedlerinde Batı Türk devri eserleri: Le Coq, *Buddh. Spætantike*, c. V, lev. 5 ve c. VII, lev. 25. Erken Uygur eserleri: *ibid.*, c. VII, lev. 26, 26a, 27. Stein’in Çinlilere atf ettiği kaleler: *Serindia*, s. 1199, 1226 v.d.

86 Geç Han devrinde Kin-man (Beş-balık), T’ang devrinde Pei-ting (Şimal ordusu) “Kiu-che” (?) devletinin ordusu: Chavannes, *Documents*, s. 11. Kağan-stüpa: Julien, *La vie...*, s. 32. Bişbalık Türklere “Tch’uo-youe”lerin ili: Chavannes, *Documents*, s. 11-12, 31 (n. 3). M. 618’de Doğu Türk Kağanı “Tch’ou-lo” nun oğlu -Ashi-na “Cho-eul” Kağan-stüpa’da vâli: *ibid.*, s. 175. M. 629’da Gök Türk Kağanı “Hie-li” Beşbalıkta: *ibid.*, s. 265. M. 630’dan Batı Türk Kaganı T’ung Yabgu ölünce, ‘Yu-kou’ Şad, Yabgu adlı bir beyi Kağan-stüpa vâlisi yaptı: *ibid.*, s. 109. M. 648’de Batı Türk Kağanı “She-kuei” in ordusu Güçen’de (Kağan-stüpa): Franke, *Geschichte*, II, s. 362-363. M. 658 etrafı Çinlilere geçti, fakat M. 720-755 (veya 742)’de A-shi-na She adlı Gök-Türk Kağan soyundan bir hükümdar idaresindeki Basm’ıl devletinin ordusu oldu: Chavannes, *Documents*, s. 29 (n. 3), 31, 305. M. 735’de Türgişler Basmillerden şehri almış (*ibid.*, s. 83) fakat 738’de kayb etmişdi. Bu arada Beş-balık adı Gök-Türk metinlerinde geçer ve Bilge Kağan da Türgişlerden Beş-balığı “kurtarmışdı”: Orkun *Yazıtları*, c. I, s. 62. M. VIII. yüzyıl başında Uygurlar şehri almış, M. 742-755 arası Basmillerden Uygurlar ve Karluklar işgâl etmiş, ve M. 791’de yalnız Karluklar Beş-balığı almışdı: Chavannes, *Documents*, s. 86 (n), 305 ve *Notes additionnelles*, s. 87. M. 821’de Uygurlar bir Çinli gelini Beş-balık’da karşılarken burada 10000 askerleri vardı: Franke *Geschichte*, c. II, s. 491. Bundan sonra Beş-balık muhtemelen Uygur kaldı ve 982’de Koço Uygur kağanlarının yazlık ordusu idi: Julien, “Les Oigours”. Beş-balık harâbeleri: Stein, *Innermost Asia*, index “Ho-pu-tz’u” (Beş-balık harâbeleri yanında halen bulunan Çin köyü adı) ve bilhassa Dolbejev.

Tohâristân Yabğuları sülâlesinin⁸⁷ Künduz ve Belh'de iki ordusu, vardı. Diğer bir Gök-Türk beyinin ordusu "Fo-li-she-sa-tang-na" da (Chavannes transkr.: bugünkü Kâbul) idi.⁸⁸ M. 726'dan sonra Kâbul vâdîsi merkezleri ile Sind nehri üstünde ve Gazne ile Seistan'da hep Türk beyleri hâkimdi ve muhtelif şehirlerde yazlık ve kışlık ordu kurmuşlardı.⁸⁹ Bu illerde Gök-Türkler, Halaçlar, Oğuzlar yerleşmişti.⁹⁰ Ibn Hâvkal X. yüzyılda bu illerdeki yeni Müslüman olan Halaçlardan bahs ederken Al-Dâvar'da bir şehrin onların adını taşıyacağını da kayd eder.⁹¹

7- Ötüken ve Kem illeri

Tsü-k'ü Hunların⁹² ile yaşayan, A-shi-na'ların ahfâdı olarak yerleşik medeniyet geleneğine belki evvelden de agâh bulunan Gök-Türkler, M. VI. yüzyıldan

87 M. 600-618'de Batı Türk kağanı T'ung Yabgu Amu-derya cenübunu feth etti. Hsüantsang M. 630 etrafında, Toharistan Yabgusu bulunan Batı Türk kağanı T'ung-Yabgu'nun oğlu Şad ve torunu Tigin'i Künduz ve Belh'deki ordularında ziyaret etmişti: Julien, *La vie*, s. 61-63. Chavannes, *Documents*, s. 52 (n), 156 (n. 1), 157 ve not 2, 158(n), 200, 206'ya göre M. 656-660'da Toharistan yabgusunun adı, Batı Türk Kağanı "Ho-lu" nmki gibi "Sha-po-lo" şeklinde Çince yazılırdı; diğer adı A-shi-na idi (Türk Kağan soyunun adı); M. 705'de A-she (A-shi-ha) Tigin Pu-lo, Toharistan Yabgusu ve Şağānlān hükümdarı Ti-she'nin (Tabari'de Tiş Al-Ā'avar, yani Tek-gözlü Tiş olarak adı geçer) kardeşi idi; M. 727'de Toharistan Yabgusu babasının Arablar tarafından esir alındığından Çine şikâyet etti. Tabari ve Ibn al-Aşir aynı olayı anlatırlar (H. 90-91/708-709 olayları): Toharistan "Cabguya" sı (Yabgu)nun lakabı Şad idi, oğlu Sol Tarkandı. Şad M. 742'de Şama esir olarak getirildi. Chavannes, *Notes additionnelles* de (index: Tokharistan kelimesi) Toharistan yabğuları hakkında daha geç haberler de vardır. Künduz'da Türk devri eserleri: J. Hackin, "Fouilles à Kunduz", *Diverses recherches archéologiques en Afghanistan* (MDFAA VIII, Paris 1959) s. 19-91.

88 Chavannes, *Documents*, s. 130 (n), 197. "Fo-li-she-sa-tang-na" Bâlâ Hisârdır: G. Cunningham, *The ancient geography of India* (Varanasi 1963), s. 28-29.

88 M. 726'da Huei-Ch'ao bütün Kâbul nehri boyunca, *Gandhâra*'da, (Peşâver), *Kapisa* ve Sind kıyısındaki şehirlere hâkim bir Buddhist Gök-Türk krahna rastladı; bu kralın kardeşi de Gazne'de hâkimdi ve bunlar ile diğer Türk beyleri Buddhist âbideleri yapıyorlardı: Fuchs, s. 445'449. Al-Birûni'nin *Mâ lil-Hind* adlı eserinde Kâbul vâdisindeki Türk sülâlesinin adı Türk-şâhî'dir ve bunlar X. yüzyıla kadar Sind üstünde ki şehirlerinde hâkim kaldılar. Tabari ve Arab müellifleri Kâbul vâdîsi hükümdarlarına Kâbulşah ve aynı sülâlenin bir kolu olduğu tasrih edilen Gazne, Seistan, Al-Ruḥḥac ve al-Dâvar hükümdarlarına Rutbil veya Zunbil (Marquart, s. 250-252) demekde idiler; Tabari, c. I, s. 2706, H. 41-60 (M. 661-669) olaylarında *Rutbil şahib al-Türk*'un ve maiyetindeki Türklerin kıssaları vardır.

90 Marquart, s. 250-252.

91 Yâkût, "Ḥalac" madd, *İstâhri*'ye atfen: "Ḥalaclar eskiden beri, Kâbul (nehri) kıyılarındadır, Hindistan ve Seistan'da, Gür ötesinde yaşayan bir Türk kavmidir". Ḥalac şehri: Ibn Hâvkal, s. 406.

92 Bk. not 32.

beri, muhtemelen Mu-han (553-572) ile, T'a-po (572-580) Burkan⁹³ mabedleri binâ ettirmeğe başlamaları ile, ma'bedlerin bulunduğu kurganlar içinde ordu kurmuşlardı. Çinlilerin galebeleri sonunda Gök-Türk devleti yıkılınca, İleriş-Çağanın (681-692) yeniden Gök-Türk devletini kurmak için çabası esnasında, üstün kuvvetlerin önünde kolayca kaçabilmek imkânını veren çadır ordugâhın tercih edilmiş olması ve Kara-çum'daki Gök-Türk ordusunun bu mâhiyetde bulunduğu Tonyukuk'un âbidesindeki ifâdeden anlaşılıyor. Nitekim Tonyukuk, Çinlilerin hücumundan, göçebe Türkleri Kara-çumdan⁹⁴ kaçırmış ve "Türk budung.... Ötüken yeriğ konmuş" idi.⁹⁵ Fakat daha sonra Türk Bilge "Mo-ki-lien" Kagan (716-734) göçebelikden bıkip kurgan duvarları içinde yaşamak ve Burkan ile Lao-tsê mabedleri kurmak istedi.⁹⁶ M. 626'dan evvel Buddhist olan T'ung Yabgu'nun veya başka Batı Türk kaganlarının ordusu olan Çağan-stüpa'ya⁹⁷ hâkim olmak için Türk Bilge Çağanın sarf ettiği gayretler de bundan olsa gerek. Çağanın kışlak ordusunun Mağı-Çurğan⁹⁸ olması da kurgan-ordu şekline meylinin tezâhürüdür (eğer sanıldığı gibi Mağı aslı Mâha [Sanskrit: büyük] ise Mâha-Çurğan Buddhist kültürünün tesîrlerini aks ettiren, Çağan-stüpa gibi dinî mahiyetde bir kale olarak bile tasavvur edilebilir. Mağı-çurğanın bir "orduğ" olduğu Türk Bilge Çağanın ifâdesinden aşıkârdır: "Mağı Kurgan'da kışlap.... Oğuz yağı (düşman) orduğ basdı. Kül Tigin..... orduğ birmedi (vermedi)" (Orkun, c. I, s. 50).

Mağı-Çurğan içindeki hükümdar meskeninin otag olabileceği hatıra gelirse de, Çin ve Uygur uslûbunda "kalık" olmuş olması daha muhtemeldir. Gök-Türk sülâlesi A-shi-na'lar Çin kültürüne intibâk etmişdi. Ch'ang-ngan'da, Lung'cheou'daki "çamlıklarda" gömülen A-shi-na soyu mensublarından ikisinin mezar taşlarındaki⁹⁹ ifâdeden bunların hayatta iken Çin usûlü köşklerde oturdukları anlaşılıyor. Söz konusu Gök-Türk hatunlarından biri Türk Bilge Çağan ile evlenmek üzere iken M. 723'de, henüz 24 yaşında, "kasımpatı ile sahleb çiçeği ve ây gibi" güzel iken "perdeli gerdeğinden ve köş-

93 Bk. not 33.

94 Bk. not 10.

95 Orkun, *Yazutlar*, c. I, s. 106.

96 Franke, *Geschichte*, c. II, s. 441-42.

97 Bk. not 33 ve 86.

98 Mağı Çurğan: *Slovar*, Orkun Amğa okumuşdu. T. Baykara adı geçen, eserde, A. v. Gabain'a atfen ("Kök-Türklerin tarihine bir bakış", *Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, II/5, 1944, s. 685-696; VIII/3 1950, s. 373-379), Mâha okunması imkânını kayd eder.

99 E. Chavannes, "Épithaphes de deux princesses Turques de l'époque des T'ang", *Festschrift V. Thomsen* (Leipzig 1912), s. 62 v.d.

künden” ayrılarak ölmüştü. Chavannes bu mezar taşını Kül Tiginin yazdığını sanmaktadır. İçi mesken şeklinde düzölmüş olan ve ölen kahramanın hatununun ve yakınlarının heykellerinin oturduğu Kül Tigin mabedi de Çin usulünde damlı bir köşkdü.¹⁰⁰ Böylece, Magı-Çurğın, Kırgız hükümdar ordusu (lev. IIa) veya Uygur resimlerindeki tasvirlerde (lev. XI) olduğu gibi, bir kalenin surları üstünde bir “kalık” olarak düşünülebilir.

Uygur kağanı Moyuncur¹⁰¹ M. 750 etrafında muhtelif “balık”lar bina etmişti. Bunlardan biri Ötüken’de, diğeri Kem (Yenisey kollarından biri) kıyısında (lev. IX a, b) bulunuyordu; bir diğeri Çinliler ile Sogdağların yaptırdığı “Bay-balık” idi (Zengin-şehir) ve başlıcası da Orkun ile Balıklığ nehirlerinin birleştiği yerde yükselen “il örgünü” (il tahtı) Ordu-balık idi (lev. IX c). Kağanın “ebimi Ersegünde Yula Kölde kodum” (Orkun, s. I, s. 176) ifadesi de bu ordular dışında, sefer esnasında, göçebe hayatın devam ettiğine işaret eder.

Kronolojik sıra ile bu ordular hakkında bildiklerimiz hülâsa edilirse, ilk inşa edilen Kem’deki balığı Moyuncur Kağan kitâbesinde şöyle anlatmıştı: “Bars yılka (M. 750)... ikinti ay dört yegirmike, Kemde tokıdım. Ol yıl... başında aqsırağ ordu, örgin, anda ititdim, çit anda toktudım. Yay anda yayladım. Yağa anda yaçaladım. Belgümin, bitiğimin anda yaratıdım.” (Orkun, c. I, s. 170).

(Bars yılında (M. 750)... ikinci ayın ondördünde, Kemde, savaşıdım. O yıl... başında mükemmel ordu (ve) taht, orada yaptırdım. Duvar orada ördürdüm. Sınırı orada sınırladım. Alâmetimi, kitâbemi orada yaptırdım.”

Kızlasov¹⁰² Tuva bölgesindeki Uygur devrinden kalan ve nehir kenarındaki şehirlerden 15 kadarının bilindiğini ve bunların Moyuncur Kağanın dediği gibi “aqsırağ” (mükemmel) ve kuvvetli şekilde bina edildiğini söyler. Hepsini dört-köşe ve müstahkemdir. Yapı ya balık, yahud çiğ tuğladandır. Bazılarının köşelerinde ve kapının iki yanında kuleler bulunur. Şehirlerin etrafında su hendeği vardır. Şehirlerin mesâhası 6000 ilâ 50000 m² dir. Bu şehirlerin askerî mahiyetde olup zincirleme şekilde dizilerek “yağa yaçaladığı” (sınırı çizdiği) ve muhâfaza ettiği anlaşılıyor. Kalelerde kışla olabilecek uzun ve çatılı bina kalıntıları vardır. Demircilik ve zirâat faaliyetlerine de işaret eden eşyâ kazılarda çıkmıştır. Etrafda, çadır altında yaşayan göçebeler harb devrinde kalelere sığınır.

100 Bk. Jisl.

101 Orkun, *Yazular*, c. I, s. 170, (Kem), 172 (Ötüken), 178 (il-örgünü), 181 (Bay-balık).

102 Kızlasov, *Istoriya Tuvı*, s. 56-64.

Kızlasov'a göre, Şagonarcık ve Uluğ Hem dereleri bölgesinde, Şagonar III adı verilen ve içinde bir iç kurgan bulunan şehir (lev. IX a, b) muhtemelen Moyuncur Kağanın Kem kıyılarındaki ordusu idi. Daha sonrada bu bölgenin "tutuk"u (valisi) burada oturmuş olsa gerek. İç kalenin yapısı diğerlerinden daha itinâlı idi ve duvarların üst kısmı müzeyyen, yivli tuğlalar ile kaplı idi. Ayrıca bu iç kurganda yapılan kazılarda pahalı çanaklar ve fagfur kırıkları bulunmuş. Kağanın ve "tutuk"un meskeni hakkında bilgi verilmemiştir. Fakat Uygur askerinin bile kışlası olduğuna göre Kagan ve "tutuk" da kuleler içinde odalarda veya avlu ortasında ve kuleler üstünde "kalık"larda yaşamış olsa gerek.

Türklerin mukaddes dağı Ötüken'de de Moyuncur Kağan ordu kurmuşdu. Bu merkezî orduda sınır sınırlamak için kaleler kurmak söz konusu değildir. Bu ordunun bazan kışlak bazen yayla olarak kullanıldığı yazıtın doğu yüzündeki satırlardan anlaşılır.

"Ötüken irin (yerde) kışladım" (Orkun, c. I, s. 170)

"Tabışgan Yıl (751) bişinç ayka teg..... Ötüken Yiş başı anda... İniz başı anda, Iduk Baş kidinte, Yabaş (ve) Tukuš beltirinte, yayladım. Örgin anda yaratıdım. Çit anda tokıtdım, bin yıllık, tümen künlik bitişimin, belgümin anda yası taşka yaratdım". (Orkun, *Yazular*, c. I, s. 172).

(Tavşan Yılı (M. 751) beşinci ayda..... Ötüken ormanının başında, orada... İniz başında, orada.... Iduk Baş batısında, Yabaş ve Tukuşun birleştiği yerde yayladım. Taht orada kurdum. Duvar orada ördürtdüm. Bin yıllık, onbin günlük kitâbemi, alâmetimi orada yassı taşa vurdum).

"İl örgünü" (il tahtı) veya "İl ebi" (il evi) ise Orkun ve Bahkılığın birleştiği yerde idi. "Orkun Bahkılığ beltirinte il örginin anda "örpipen ititdim. ...İl-ebin..." (Orkun, *Yazular*, s. 178)

(Orkun (ve) Bahkılığ (nehirlerinin) birleştiği yerde il tahtını orada kurup yapırdırdım..... İl-evi).

"İl-örgününün" adının Ordu-balık¹⁰³ olduğu başka kaynaklardan bilinir. M. 840'da Ordu-balık Kırgızlar tarafından alınmadan Toguzguz (Uygur) başkentini Tamim b. Baħr ziyaret etmişti. Arab târihlerinde bu ziyaret şöyle nakl edilir:

103 Boyle, s. 54, 58, 236. Hamilton s. 45, 141, 142. A. Heikel, "Les monuments près de l'Orkhon", *Inscriptions de l'Orkhon* (Helsingfors 1892) S. V. Kiselev, "Drevnie goroda Mongolii", *SA* (Moskova 1957/2). Minorsky, "Tamim", Tamim b. Baħr'in ziyaret ettiği şehrin Ordu-balık olduğunu, Çin metinlerinden Kırgız Hamın altın otağı elde etmek istediği hakkındaki kaydı bularak isbât etti. Daha evvel Tamim'in gittiği şehir kagan-stüpa ve gördüğü "altın hâyeme" bir stüpa sanılmıştı. Harita: Radloff, *Atlas*, lev. XXVII.

“En nihayet (Tamim) Melik'in şehrine geldi. Bu muazzam bir müstahkem şehirdi. Etrafında gelişmiş *rustak*'lar (zirâî mâhiyetde veya çadırlardan müteşekkil topluluklar) yan-yana köyler uzanıyordu. Şehrin on iki tane azametli kapısı vardı. Şehir kalabalıkdı ve çarşılarında muhtelif sanat ve ticaretler ile iştigâl edilmekte idi.

“Hakan şehrine varmadan, (Tamim), beş fersah (32 km) öteden, dokuzbin kişinin durabileceği bir kasr sûru üzerinde, Melik" hayme"sini gördü" (Minorsky, "Tamim", s. 279). Al-Makdisî¹⁰⁴ bu altın "hayme"nin fırın şeklinde olduğunu söyler. Minorsky hağan timsali bu "hayme"yi kazanmak için Kırgızların Ordu-bahğı almak istediğini bir Çin kaynağına dayanarak nakl eder:

"A-je (Kırgız hükümdarı) bağırdı: Senin kaderin belli oldu. Altın otamı ele geçireceğim ve onun önünde atlarımı koşdurarak bayraklarımı dikeceğim". (Minorsky, "Tamim", s. 295).

Heikel,¹⁰⁵ 1890'da Ordu-bahğ çarabelerini (lev. IX c) gezmiş ve sûrların içinde Uygur kağanlarının âbideleri, ejder ve arslan heykelleri bulmuşdu. Radloff Ordu-bahğı şöyle anlatır: "7,25 km² mesâhası olan uzunca dörtköşe bir şehir. İç kale şimaldedir ve temelleri 450 × 200 m kadar vardır. Kapı adedi ondan fazla idi." Kisilev'in¹⁰⁶ kazıları neticesinde iç kalenin, yani ordunun da Uygur devrinden olduğu meydana çıktı. Ordu-ğurgan'da çok katlı yapılar ve bir kule ile ma'bed vardı. Tunc kahntıları Ordu-bahğda da maden işçiliği yapıldığına işaret eder.

Kırgızların M. 840 etrafında Ordu-bahğı almasını müteakib, Uygurlar cenuba doğru, evvelden de yayılmış oldukları Türkistan ve Kansu bölgelerine göç ettiler.

Han devrinden beri (M. Ö. 209–M. 220) Turfan şimal-doğusundaki Hami¹⁰⁷ Uygurların mensub olduğu Tölös Türklerinin ili idi. Julien Hami'nin çince adı "I-gu" lafzının Uygur kelimesinin çince teleffuzundan ibâret olduğunu sanır ve M. 650'de Hamide bir Uygur devleti olduğuna dikkati çeker. Hsüan-tsang Hamiyi ziyaret etmiş ve hükümdarın meskeninde misâfir kalmışdı.

¹⁰⁴ Makdisî, c. IV, s. 65.

¹⁰⁵ Yuk. not 103.

¹⁰⁶ Baykara, adı geçen eser, Kisilev, "Drevnie goroda Mongolii"den naklen.

¹⁰⁷ Hami Han devrinden beri (M. Ö. 206–220) Tölös ili idi ve Uygurlar Tölös boylarındandı; M. 605'de de Hami, Turfan ve Kuça'da bulunuyorlardı: Chavannes, *Documents*, s. 169, 89 (n.3), 14–15 (n. 8). Julien *La vie*, s. XIII'de Hamiye Çinlilerin verdiği "I-gu" adının Uygur'dan geldiğini ve I-gu krahının Uygur hükümdarı demek olduğunu söyler.

T'ang devrinde (M. 618-907) Uygurlara âid olduğu anlaşılan Kara-hoto, veya Dr T. Baykaranın meydana çıkardığı türkçe adı ile Hatun-sını¹⁰⁸ harabelerini Wang-yen-tê, 981 de ziyaret etmişdi:

“Ho-lo'da, Tang devrinde, bir Uygur hatununun şehri vardı. Şehrin temelleri halâ durur. Ki-t'an'lar Uygurlara tâbi iken orada Uygurların davasını otlatırlardı”. Wang-yen-tê, kendi devrindeki Kansu Uygurlarının Ho-lo'dan geldiğini söyler. Demekki Uygurların M. 840'dan sonraki cenuba ilerlemesi iki koldan olmuş ve bir kol Etsin-köl üstünden Kansuya inerken diğeri Hami'den Turfana varmışdı.

8- Turfan ve Kansuda Uygur beldeleri

Uygurların Ordu-balıktan Turfana ilerleyişinde ilk merhalenin Beş-balık olduğu Cuveynî'den öğrenilir:

“Uygurlar atların kişnemesinde, develerin bağırmasında, köpeklerin ve yabani hayvanların ulumasında, davarın ve koyunların melemesinde, kuşların civıltısında ve küçük çocukların ağlamasında hep aynı sesi duyuyorlardı: köç, köç (göç)... Her konakda aynı ses yine duyuluyordu.... En sonunda Beş-balığın bulunduğu ovaya geldiler ve orada Beş-balığı binâ ettiler... beş kısımdan ibâretti ve Beş-balık adını verdiler. Zamanla tek ve geniş bir mekân oldu. O devirden beri beylerine idi-kut denir ve bu menhûs âilenin ağacının tasvîri duvarların üzerinde durur.” (Boyle, s. 61).

Beş-balığın¹⁰⁹ hakikatde Uygurların göç ettiği M. 840 yılında daha çok eski bir şehir olduğunu ve M. VII. yüzyılda Kagan-stüpa adı altında muhtelif Türk hükümdarlarının ordusu bulunduğunu kayd etmişdik. Ancak Cuveynî'nin nakl ettiği efsânenen Beş-balığın Uygur devrinde çok değişiklik gördüğünü anlamaktayız. Beş-balık Uygur kaganlarının şimal ve yazlık ordusu idi. M.

108 T'ang devrinde (M. 618-907) Ho-lo-ch'uan (Etsin-göl olabilir) deki Uygur hatun şehrinin mevcûdiyeti hakkında Wang Yen-tê'nin M. 981'deki rivâyeti, Etsin-Göl'de daha evvel de Uygurlar bulunduğu işaret eder: Pinks, s. 74. Wang Yen-tê “şöyle der (Julien, “Les Oigours”, s. 54): Ho-lo'da T'ang devrinde bir Uygur hatununun ordusu vardı. Şehrin temelleri hâlâ durur. Ki-tan'lar Uygurlara tâbi iken orada Uygurların sürülerini otlatırdı. Uygurlar Kan-chou'ya göç edince, Ki-tan ve Ta-ta'lar buralarda birbiri ile savaşa başladı.” Dr. T. Baykara bu şehrin Kâşgari'nin bahs ettiği “Çin ile Tangut sınırdaki Katun-sını şehri”, yani Kara-hoto olduğunu söyler. Wang Yen-tê'den anlaşıldığına göre Uygur Hatun Şehri M. 981'de yıkılmışdı. Fakat sonradan da Kara-hoto'da Uygurlar bulundu, çünkü Kara-hoto'da Kozlov ve Hedin 1299-1366 târihli eserler arasında Uygur yazmaları ele geçirdi: Franke, *Geschichte*, c. IV, s. 156-162, 193-194.

109 Bk. not 86.

982'de Beş-balıkta yaylağında bulunan Arslan Kağana gelen Çin elçisi Wang-Yen-tê' ziyâreti Çin târihlerinde çok canlı olarak anlatılır.

"Altın dağa çıktı..... bir gün sonra Şimal Ordu'suna geldi.... Kağan bir koyun ve bir at pişirterek büyük bir ziyâfet verdi. Bu ilde çok at vardı. Kağan, Hatun ve Tiginin atlarının otağı 100 li dir (50 km.).... atları renklerinden fark ederler. Beş-balık bir kaç bin *li* genişliğinde uzun bir vâdi içindedir..... Merâsim yedi gün sonra oldu. Kağan oğulları ve hizmetkârları, doğuya dönerek onu selâmladılar. Kağanın yanında bir mûsikîşinas sesli taş (khing) vurarak selâm vermek sırasını tayîn ediyordu.... ziyâretten sonra tiyatro oynandı... ertesi gün kayık ile gölde gezildi. Gölün etrafında mûsikî çalınıyordu.." M. 637'de (Batı Türk devrinde) yapılan iki Burkan ma'bedini gezen Wang Yen-tê şunu da ilâve eder:

"Şehirde pek çok "kalk"lar, kuleler ve bağçeler vardı... Uygurlar çok mâhirdir. Altın, gümüş, demir kaplar yaparlar. Yeşim taşını da oymalar ile süslerler..... erkekler ata biner ve ok atar. Kadınların başında cilâli hotozlar vardır.... *Pi-pa* (kopuz?) ve 25 telli *Kong-heou* çalarlar.... Gezerken ellerinde mûsikî âleti taşurlar". (Julien, "Les Oi'gours", s. 57, 62-64).

Bin yıl sonra Beş-balık harâbelerini gezen Dolbejev¹¹⁰ de şehrin harâbelerini, kurumağa yüz tutup bataklık halini alan göl ve derenin batısında buldu (lev. XII a). Şehir 370 × 800 m. kadar gayri muntazam bir uzun dört-köşe teşkil ediyordu ve balçık ve kısmen çığ tuğla sûrlar ile müstahkemdi. Doğu, batı ve cenubda üç kapı olup cenub kapısı müstahkem idi. Muhtemelen Wang Yen-tê'nin ziyaret ettiği iki 637 târihli Buddhist ma'bedin kalıntıları şehrin şimalinde ve cenub-batı köşesinde bulunuyordu. Şimaldeki ma'bedde sıra ile "toyn" "pryan"ları (rahib hücreleri) dizilmişdi. Ordu-ğurğani şehrin yarı mesâhasını işgâl etmekte ve doğuda, nehir kenarında bulunmaktadı idi. Ordu-ğurğanın nehir kıyısındaki duvarında yüksek bir kule göze çarpıyordu (Kağan-stûpa adı acaba bu kulede bulunabilen bir stûpa'dan mı gelmişti?)

Uygurların bilâhîre Tarımda kurdukları kağanlıklar şunlardır.¹¹¹ Beş-balık ve Yar-ğoto'nun da dâhil olduğu Koço kağanlığı (M. 850-1250) ve M.

110 Dolbejev, s. 87-93. Pryan; *Slovar* prjan.

111 Tarım'da başlıca Uygur kaganlıkları. a- Not 107 de adı geçen Hami devleti. b- M. 850 etrafında kurulan Koço Uygur devletinin Koço, Yar-ğoto (Si-chou: bks. Pinks) ve Beş-balık da orduları vardı, M. 1250'ye kadar müstakil kaldı, ondan sonra Mogollara tâbi oldu; bk. Gabain, *Chotscho* ve Boyle, *chap.* V-VIII. c- 856'da Çinlilerin tanıdığı ve eski Batı Türk merkezlerinden Kuça'da kurulan Hakanlık (bk. Kuça: not 77) ve Pinks, s. 61. M. 1001'de Kuça Uygur kaganı Çine elçi yollamıştı: *ibid.*, s. 31. M. XI. yüzyılda Kuça'daki Uygur kaganı Arslan ve ordusu:

856'dan evvel kurulan Kuça Kağanlığı. Başka Uygur grupları, muhtemelen Etsin-göl'den inerek, eskiden beri proto-Türk ve Türklerin ordu kurduğu bir diğer bölge olan Kansu'da¹¹², Kan-chou, Ts'in-chou, Liang-chou, Sha-chou (Tun-huang) da kaganlık merkezleri vücûda getirdi.

M. 60 yılında Çinlilerin yıkdığı *Kiu-che* (Chavannes transkr.) devletinin iki başkentinden birinin *Kin-man* (Beş-balığın eski adı) olduğunu söylemişdik. Diğeri de Yar-hoto (*Kia-ho*) idi. Yar-hoto¹¹³ böylece, T'ang devrinde, Koçodan evvel Turfan bölgesinin başkenti bulunuyordu. Beşbalıktan cenuba inen yolcu 160 li (80 km) ötede bir söğüt ormanından ve Altın-Dağdan geçerek, 210 li daha cenubda Yar-hotoya varırdı. Turfanda M. 840 etrafında teşekkül eden Uygur devletinin de belki ilk orduları Beş-balık ve Yar-hoto'la kuruldu. Yar-hoto (30 m derinde) uçurum içinde akan dere vâdilerine nâzır, ada gibi, bir "yar" (tabii sed) m kenarında bulunuyordu. Şehrin kısmen türkçe (Yar) kısmen mogolca (*hoto*: şehir) adı vardır. Büyük bir mesâha üzerine yayılan ma'bed ve *stüpa* harabelerinde çok Uygur yazmaları bulunmuştur. Hükmüdar kalesi "yar"m, yani uçurum üstündeki tabii seddin kenarında idi. Aurel Stein bu yapının resmini almış (lev. XIIIa) fakat planını yapamamıştı. Ancak şu noktalara dikkati çeker: Balçık duvarlar çok kalın idi ve halâ 7 m.

Bretschneider, c. I, s. 245. Kuça ve Si-chou (Yar-hoto ve Koço) kaganlıkları, Sung devrinde (M. 960-1280) bazen birleşiyordu. Pinks, s. 62 Kansu Uygur kaganlıkları ile de bağları vardı: *ibid.*

112 Yang-ti'nin tahta M. 604'de çıkmasını müteâkip Tölös'ler Kansu'nun şimal-batısına ilerlemeğe başladılar (esasen bu yerler proto-Türk ve Türk milletlerinin eski vatanı idi: bk. not 32): Franke, *Geschichte*, c. II, s. 332. Çin de bu illere vâli olarak Gök-Türk beylerini yolladı (M. 618'dan evvel sonradan kağan olan "K'iue-te" Şad; sonradan "Hing-si-wang" Kagan olan "Mi-she"): Chavannes, *Documents*, s. 22, 39. M. 632'de Tölös beyi "K'i-pi Ho-li", Kan-chou ve Liang-chou arasındaki bölgeye yerleşti: *ibid.*, s. 88 ve not K. M. 690-705'de üç "Hui-ho" (Uygur) boyu, E'i-pi, Hse-kie ve Kun, Kan-chou ve Liang-chou arasındaki bölgeye, kendi beyleri "Tukie-chi" idâresinde yerleştiler: Liu Mau-Tsai, *Ost-Türken*, not 1776. M. 715'de Uygurlar Çinlilere Kansu'dan geçen ve Türkistana giden kervan yolunu kapattılar: Franke, *Geschichte*, c. II, s. 441. M. 676'da Batı Türkleri ve Tibetliler Liang-chou ve Küke-nor bölgesini aldılar: *ibid.*, s. II, s. 397. M. 705-706'da Kül Tigin, Sha-chou (Tun-huang) yanında, Çinlilere karşı muhârebe etti: Chavannes, *Documents*, s. 180-181 (n), 289 (n). Kansu Uygur kağanlıkları (Pinks, s. 60, 61, 65, 73, 79): a) Kan-chou Uygur kaganlığı, bazen Si-chou (Yar-hoto ve Koço kaganlığı: bk. not 110) ile beraber olup M. 872-1003 arasında mevcûd idi. b) Ts'in-chou Uygur kağanlığı M. 947'de kuruldu. c) M. 988'dan evvel Liang-chou bir Uygur devleti başkenti oldu. d) Sha-chou (Tun-huang) hakanlığı (M. 988-1036). M. 840'daki göç esnasında, Uygurlar Kansuya Etsin-Köl'deki şehirlerinden gelmişlerdi: Julien, "Les Oigours", s. 54.

113 Yar-hoto (*Si, Kia-ho*): Chavannes, *Documents*, s. 6, 7, 11, 74 (n), 101 (n, 105). Stein, *Innermost Asia*, s. 712, 1048 (Yar-hoto'da bulunan Uygur yazmaları).

kadar yüksektir. Bu saray bir kaç katdan müteşekkildi. Alt katda pencere yoktu ve demekki alt kat kurganın sed kısmını teşkil ediyor du. Üst katda pencereler ve duvarlarda (Burkan heykelleri koymağa?) sıra sıra hücreler dizilmişdi. Aurel Stein'in tahminine göre, yazın alt katda, gölgelikde, kışın ise üst katda güneşde oturuluyordu. Halbuki, Uygur metinlerinden, "kalk"ların yüksekde ve dört cihet rüzgârlarına açık serin köşkler olduğu bilinir.

Yar-hoto'dan 20 li (10 km) doğuda, Turfan bölgesinin ünlü başkentlerinden Koço¹¹⁴ (Kao-ch'ang) yükseliyordu. Koço M. 60'dan evvel binâ edilmiş bir şehirdi. M. 439-460 arasında Koço Gök-Türklerin ecdâmdan Tsü-k'ü Hunlarının kurduğu bir devletin merkezi olmuşdu. Bu sırada Türk kagan sülâlesinin mensub bulunduğu boy olan A-shi-na'ların da Turfanda bulunduğu anlaşılmaktadır. Koço'da, Tsü-k'ü devrinden, şehrin merkezinde Ma'bed M ve bir çince kitâbe bulundu. Ma'bed M yanında ve şehrin ortasındaki "Han-tura" denen ordu kurganı (Grünwedel, harâbe E) de belki bu devirden idi. Koço'da Han-tura'dan başka mesken yoktu. Koço bir dinî şehirdi ve şehirde hükümdar sarayından başka ancak ma'bedler bulunuyordu.

Han-tura, yıkık vaziyetde bile onbeş metre kadar yükselen duvarlar içinde, müstahkem bir kurgan idi (lev. XIIIb). Şimal tarafında surlar çift sıralı idi. Hâlâ ayakda duran ve duvarların üstünden daha on metre kadar yükselen bir çift-kule (lev. XIIIc) bilhassa dikkati çeker. Bu çift-kulenin şimal ve batısında, kaleyi ihâta eden sûrlar bir nevi sed teşkil ediyordu. Bu sedde nâzır ola-

114 Tsü-k'ü Hunlarından Ngan-chou M. 439-460 arasında evvelce de Tsü-k'ü idaresinde bulunan Turfanda devlet kurmuşdu: Franke, *Tempelinschrift*, s. 5, 17-23. Gök-Türk kağan sülâlesi A-shi-na boyu da muhtemelen beraberdi: bk. yukarıda not 32. Koço merkezinde ma'bed M, An-chou tarafından M. 445'de yapılmışdı; merkezde ve ma'bed M yanında bulunan ordu-kurgan da o devirden olabilir: Grünwedel, *Idikut*, s. 27, 28 (M ma'bedi) ve s. 17-19 (Han-tura). M. 607'de M. 507'den beri Turfanı idâre eden Çinli sülâle Batı Türk idaresine geçdi ve Türkleşdi: Chavannes, *Documents*, s. 109. Batı Türklerden sonra M. 611'de Tölös'ler Turfan şimali ne yerleşdi: *ibid.*, s. 89 (n. 3). M. 636'dan evvel "Tch'ou-lo" Kağanın oğlu Turfan vâlisi idi: *ibid.*, s. 175-176. M. 639'da Tölös beyi "K'ipi huo-li" Çinliler adına Koço'yu aldı: Franke, *Geschichte* c. II, s. 397, 443. M. 670'de Tibetliler ve M. 670'de Türgişler Turfanı aldı: *ibid.*, c. II, s. 397, 443. Turfanda Basmil ve Türgişlerden mürekkebe Türkler yaşıyordu ve Türgiş paraları bulundu: Gabain, *Chotscho* s. 20 ve not 24-26. Turfan M. 751'e kadar Türgişler, Uygurlar, Çinliler ve Tibetlilerin eline geçdi: Chavannes, *Documents*, s. 78 (n. 3) ve Franke, *Geschichte*, c. II, s. 482. M. 760 etrafında Koço ve etrafı Ordu-balık'da başkenti olan Uygur kağanlarına tâbi idi. Şehirde Uygur vâlisi (başlık beği) bulunuyordu. Âbideler ise Türk bey ve hatunları tarafından ve istisnâsız olarak Türk oldukları adlarından bilinen sanatkârlara yaptırılıyordu; Müller "Pfahlnschrifte". Koço Uygur kağanlığı: bk. yukarıda not 111. Koço tarihî hakkında bilgi: Grünwedel *Idikut*. "Idiz eb"; Müller, "Uigurica" II, s. 37-38.

rak, bir kubbe altı dîvânâne ve sıra ile odalar bina edilmişti. Kubbeli veya çatılı olan odalar itinâlı şekilde bina edilmiş ve süslenmişti. Duvarlarda sanat eserleri ve hükümdar ile hizmetkârlarını tasvîr eden resimler mevcûdu. Bu odaların üstünde belki bir kat daha vardı. Mâhiyeti anlaşılmayan, kuleye benzer bir de "obelisk" Han-tura külliyesine dâhildi (Grünwedel, yapı D). Han-tura külliyesinin her tarafında ma'bedler mevcûdu.

Han-turanın etrafındaki dört köşe Koço şehrinin her dî'ı 1365 m. kadardı (lev. XIIb), Haçvarî düzülmüş "dört beltir yol" şehri dörde ayırıyordu. Sûrlar çiğ tuğladan bina edilmiş ve kısmen sıvı gök rengi tuğlalar ile süslü idi. Surların yetmişden fazla kuleleri vardı. Kubbeli olan köşe kuleleri birer "idiz eb" (pagoda) mâhiyetinde idi ve buralarda dînî yazılar saklanıyordu. Surların her dî'ının ortasında birer kapı bulunuyordu. Kapıların üstünde boyalı ve yaldızlı tahtadan "kalık"lar bulunduğu, kalıntılarından anlaşılmıştı. Uygur resimlerinde, şehir kapıları ve bunların üstünde "kalık" tasvîrleri görülür (lev. XIIb, XVIIa).

Kan-chou Uygur Kaganının "semâvî Hatunu" ve Buddhist "toym" lar ile birlikte oturduğu ordu da bir kaç katlı bir bina idi.¹¹⁵ Bu hususu kayd eden E. Pinks,¹¹⁶ bir diğer noktaya da dikkati çeker: Uygur duvar resimlerinde, hükümdar kalığı olması mümkün bulunan bir kaç katlı köşk resimleri vardır (lev. XIe). Bn Pinks'in bahs ettiği resim (lev. XIe) dışında, Leningrad Ermitaj Müzesinde, Uygur eserlerinin bulunduğu 359 numarolu odada, Manjusri'yi temsil eden M. IX. yüzyıldan Koçoda bulunmuş bir Uygur eserinin arka planında, mimârî âbideleri ve bu arada iki katlı bir kaç "kalık" gözüktür.

M. IX.-XII. yüzyıllarda, temâmen bir Uygur merkezi olan Bezeklikde yapılan duvar resimlerinde, Yar-hoto ve Koço ordularını hatırlatan ve aynı zamanda Tun-huang'da kral şehri resimlerine¹¹⁷ (lev. Xd) benzeyen yapılar görülür (lev. XI). Uygur resimlerinde, ordu vasfında olabilecek, iki cins yapı tasvîr edilmiştir. Bunlardan biri, Moyuncur Kaganın Kem kıyılarındaki ordusu (lev. IXa) ve Tun-huang'daki kral şehri resmi (lev. Xa) gibi, içi açık bir avlu teşkil eden müstahkem bir kurgandır (lev. XIe). Diğer grup resimlerde ise (lev. XI, a b, d, e) Yar-hoto ordusunda görüldüğü üzere, kurganın teşkil ettiği avlunun üst kısmı kapalıdır ve damı, üst katdaki yapı-

115 Pinks, s. 112.

116 *Ibid.*, not 677.

117 Gray, lev. 44 (M. 600 etrafından): Burkan Şakya-muni'nin doğduğu şehrin Çin şehri tarzında resmi; *ibid.*, lev. 56 (M. IX. yüzyıl ortası): Tibet kraliçesinin şehri.

lara sed teşkil eder. Kurganın damının üstünde, tam ortada bir “kalkık” vardır. Bazen, kurganın damının teşkil ettiği seddin kenarında (lev. XIa, d) veya kurganın giriş kapısının üstünde (lev. XIIb) küçük bir “kalkık” daha mevcuttur: Kurganın dış duvarları sıvalıdır ve üstünde bin-dal resimleri gözüktür. Kurganın ekseri kırmızıya boyalı olan metin kapısı vardır. “kalkık”ar ise ekseri aşı veya mavi renkte boyalı hafif akşab yapılarıdır. “kalkık”ların damları Çin tarzında, münhanî şekilde ağaç kütüklerinden vücuda gelip, üstü çini tuğla ile kaplıdır. Tahta işleri boyalı ve yıldızlıdır. Pencereleer hasırlar ve perdeler ile örtülüdür (lev. XI).

9- Oğuz şehirleri

Oğuz şehirleri hakkında araştırmada bulunan Tolstov¹¹⁸ İdrisi'nin (M. 1099-1165) batıda Aral denizi, doğuda Taşkend ve şimal-batıda “Murgar Dağları” (bugünkü adı: Murgajar-tav) arasındaki Oğuz bölgesi hakkında şu kaydını nakl eder:

“Oğuz şehirleri çoktur. (Bu şehirler) şimalde ve doğuda karşı karşıya sıralanır. (Oğuzların) erişilmez dağları ve (bu dağlarda) müstahkem kurganları vardır ve beyleri buralarda saklanır, eşyaları ile yiyeceklerini muhâfaza ederler (Bu beyler) bu ilin koruyucusudur.”

İdrisi pek çok Oğuz şehri adı da vermektedir. Oğuz şehirlerinde sanat erbâbı çalışdığını da ilâve eder.

Tolstov Kâşğari'nin haritasında Oğuz ilinin ve bazı şehirlerinin Karaçuk (Kara-Tav) dağlarının cenub batısında Sir Derya vâdisinde bulunduğuna işâret eder. Şehirlerin ekseriyeti Oğuz ve diğer Türk beylerinin merkezi olmuş ise de, bunların arasında ordu olarak iki tanesi bilhassa temâyüz etmektedir: asgarî M. X. yüzyıldan beri Oğuz yabgusunun kışlağı olan *Karyat al-ğadişah* (Farsça *Dih-i Nav*, türkçe adı Yengi-kend¹¹⁹ ile, yine M. X. yüzyılda bahsi

118 Tolstov, “Coroda Guzov”, s. 56 v.d.

119 *Hudûd*, s. 22, 122, 306, 308, 312, 353, 371. Barthold, *Turkestan*, s. 178. Sümer, s. 61-62. Tolstov, “Coroda Guzov”, s. 57-71 *Id.*, *Po drevnim deltam.*, s. 252, 274 v.d. Abû al-Fidâ, s. 204. Oğuz yabgusunun “K. r. mâniâh” Dağında, “D.r. mü” adlı kalesinden de karışık surette bahs eder. Bu dağ Abû al-Fidâ'ya göre “B. r. taş” Türklerinin hududundadır. Aynı müellif K. r. mâniâh Dağındaki B. r. tas meliğinin kalesinden s. 221'de bahs eder. B. r. tas'ı Bulgar okuyanlar vardır. bk. *Hudûd*, index “Burtas”. Oğuzların Bulgar daki yaylası hakkında da bir rivâyet vardır: *Al-Mağrêzî, Küüb al-sulûk li ma'rifat duvval al-mulûk* (Kahire 1956), s. 30.

geçip Selçuğun ordusu olan Cend.¹²⁰ Barthold.¹²¹ X. yüzyıl eserlerinde Yengi-kend'in arabca ve farsca adı geçdiği için ve bu şehirde Müslümanların çok olduğu kaydına dayanarak, onlar tarafından kurulduğunu sanmıştı. Yengi-kend'in bulunduğu Sir-derya munsabı bölgesinde araştırma yapan Tolstov¹²² bu fikrin yanlış olduğunu gösterdi. Tolstova göre, Yengi-kend bölgesindeki şehirlerde (Can-kend, Kök-Kale, Kök-kesen Kale) Afrig devri adını verdiği, M. II-VII. yüzyıllara âid yapıların geleneği devam eder: iç kalelerde dört-köşe (35 x 35 sm) çığ tuğlalar kullanılmış; çanak-çömlek kronolojisinin kadim devirden başlar, M. V-VI. yüzyıllar numüneleri gösterir ve X-XI. yüzyıl Hwarezm kalıntıları çokluktur. Böylece bu Oğuz şehirleri pek eski değilse bile, eski mahallî şehircilik geleneğine dayanır. Oğuzların ecdâdı¹²³ sayılan muhtelif boyların, yerli Sakalar ile M. Ö. IV-V ve M. V-VI. yüzyıllarda buralarda yaşayan Hun, Proto-Türk ve Heftalitlerin ahfâdı ve mahallî şehircilik geleneğinin vârisi olan yerleşik bir Oğuz grubu tarafından yapılmıştı.

Tolstov'un Yengi-kend sandığı bugün Can-kend adını taşıyan şehir kalıntısı, Sir Deryanın Aral Gölüne munsabının cenubundaki bataklıklardadır. Kök-Kale ve Kök-kesen Kale de Yengi-kend bölgesindedir. Can kendin Yengi-kend olduğu kabul ediliyorsa da, komşu diğer iki şehrin surları içindedir, ordu olabilecek birer iç kale mevcuttur.

Can-kend (lev. XIV b) muntazam olmıyan 375 × 825 (doğu duvar 300m) mesahasında ve uzun dört-köşe şeklindedir. Şehrin muhkem duvarları, muvâzî sokakları ve ortada bir meydanı vardı. Meydanda büyük bina kalıntıları görülür. Şehir duvarları 40 × 40 × 9 sm boyda çığ tuğladan ve alt kısmı kamış üstüne balçık sıva ile örtülüdür. Halen surların yüksekliği 8 m. kadardır. Surlar boyunca, birbirinden 30 m. kadar ayrı, kuleler dizilidir. Bunların sur duvarından dışarıya çıkıntısı 3, 5-4 m ve enleri 3 m kadardır. Şehrin girişi doğu duvarının ortasında idi ve 15 m kadar üç-köşeli çıkıntı teşkil ediyordu. Kapı bir çift kule arasında bulunuyordu.

Şehrin şimal-batı köşesinde, 7-8 m. kadar yüksek bir sed üstünde, 100 x 100 m. boyunda dört-köşe bir ordu-kurgan yükselmekte idi.

120 *Hudūd*, s. 22. Barthold, *Turkestan*, s. 153, 178, 179, 257, 298. Sümer, s. 61-62. Tolstov, *Po drevnim deltam...*, s. 273: Cend şimdiki Can-kaledir. Bu harabelerde saray ve bağçe herâbeleri kalıntıları: M. A. Orlov, "Pamyatniki sadovo-parkovogo isskustva Srednevekovogo Horezma", *Arheologičeskie-etnografičeskie raboti Horezmskoy ekspeditsi 1945-48*, s. 66 v.d.

121 Barthold, *Turkestan*, s. 178.

122 Tolstov, "Goroda Guzov", s. 57-71.

123 Bk. not 26.

Bu bölgenin en büyük müstahkem şehri ve Sir-Deryanın eski munsabı üzerindeki Kök-Kesen Kale, 560 x 700 m kadar mesâhası olan, gayr-i muntazam, kısmen müdevver, kısmen çok köşeli plandadır (lev. XV a). Ortadaki iç kale 3 m. yükseklikte bir sed üzerinedir ve 210 x 210 tam bir dört-köşe teşkil eder. Bu iç kalenin çığ tuğlaları Afrîğ devri (İslâmiyetden evvel) boy-larına yakındır (35 x 35 sm). Bu şehirde çok mikdârda davar kemikleri bulundu.

Muhtelif daha küçük kaleler arasında bulunan müstahkem şehir Kök-Kale (lev. XV b) 145 x 290 m kadar mesâhası olan gayr-i muntazam bir uzun dört-köşe teşkil eder. Şehrin etrafında hendek vardır. Şehrin şimal tarafında, 4-5 m. yükseklikde bir sed üzerinde toparlak temelli bir iç-kale bulunmakta idi.

Cend harabelerindeki¹²⁴ köşkler ve bağçe, Orlov'a göre, belki Mogol devrindedir.

10- *Hağanlı devri*

Orta Asya arkeologları şu noktada hemfikirdir: şehircilik bakımından Türkistanın en hızlı gelişme safhası Hağanlı devrinde oldu.¹²⁵ Bu gelişme iki vecheli idi. Bir taraftan İslâmiyetin sınıf farklarını kaldırması neticesinde hükümdar ve beyler ile "kara" (halk) arasındaki ayrılık yok oluyordu. Sanatkâr ve esnaf mahalleleri teşekkül ederek, eski ordu-kurganlar artık *rabaş* ile muhat oluyordu. Ordunun etrafına dikilen Türk "kerekü"¹²⁶ (çadır) leri esnaf dükkân ve evlerine münkalib olarak "kend" (şehir) ve "ulus" (kasaba) çoğalıyordu:

"Telim (çok) arttıilde yangı (yeni) kend, ulus" (Yüsuf Hâş Hâcib, beyt 1043).

Diğer taraftan hükümdarın meskenleri de keyfiyet ve kemiyet bakımından genişlemekte idi:

"Neçe karşı, ordu, neçe berk tura
Neçe kend, ulus, bağ çiçeklikleriğ" (Yüsuf Hâş Hâcib, beyt 64-334)
(Nice saray, ordu, metin kale
Nice şehir, kasaba, bağçe, çiçeklikler).

124 Bk. not 120.

125 Meselâ Pugaçenkova-Rempel, s. 185-187.

126 kara: Yüsuf Hâş Hâcib, beyt 5065. Diğer kelimeler: *Slovar*.

Hakanlı devrinde de kullanılmağa devam eden “ordu” tabirinin bir müstahkem kale olarak tezahür ettiği arkeolojik kalıntılardan bellidir (lev. XVI). Kurganın avlusuna “bir sed üzerine, veya surların tepesine” kıvrı çuvaç¹²⁷ (hükümdar otağı) kuruluyor, veyâ köşkler bina ediliyordu. Yahud da, Kasan kalesinin eski kısmında olduğu gibi (lev. VII) veya Koçoda Han-tura’da görüldüğü şekilde (lev. XIIIc) bir merkezî kule, Hakanlı devri tabiri ile bir “tura”, hükümdar meskeni olarak hizmet görüyordu. Fakat Hakanlı devrinde Uygur türkçesinde de mevcut olan “karşı”¹²⁸ tabiri çok tekrür eder. Barthold,¹²⁹ Kāşgari ve *Kutadğu-bilikde*¹³⁰ “karşı” kelimesinin tarif edildiğine ve *kaşr* (köşk’ün arabçası) ile “beğler evi” anlamına geldiğine dikkat etmiyerek, kelimenin ancak Mogol devrinden olduğunu sanmıştı. Halbuki yine kendisi, Buḥārā ile Belh arasındaki Naşaf şehrinin isminin Karşı olduğuna ve Yāḳūt¹³¹’un İştahrī’ye (öl. M. 912) atfen rivayetinde, bu şehrin *kuhandiz*¹³² ve *dār alamārat*’inin meşhur olduğuna işaret eder.

Karşı gibi *kaşr* ve köşk mefhumuna tekabül eden bir yazlık *kāh* olan Şems-âbād, yüksek duvarlar arkasında, bağçeler arıklar, havuzlar ve çeşmeler arasında T’ung Yabğu’nun “Bing-yul” deki ordusunun muhîtinin hatırlatan bir “ğoruḳ” (koru) içinde idi. Narşaḥi, Şems al-Mulk Naşr b. İbrāhim Tamğac Ḥanın (1068–1080) yaptırdığı Şems-âbād’ı şöyle anlatır:

“Melik Şems al-Mulk Buḥārānın İbrāhim Kapısında çok çiftlikler satın aldı ve pek güzel bağçeler düzdü. Bu imâretler için çok mal ve hazîne sarf etti ve buranın adını Şems-âbād koydu. Binek atları için Şems-âbāda bitişik bir çayır yaptırdı ve ona Ğoruḳ (Koru) adı verdi. Onun (Ğoruḳ’un) etrafına bir *mîl* (1/3 farsah: 2000 m. kadar) metin duvar çekti ve onun (duvar) içinde *kāh* (yazlık köşk) ve güvercinlik yaptırdı. Ğoruḳ içinde geyik, ahû,

127 Bk. Kāşgari, index.

128 Bk. not 130.

129 Barthold, *Turkistan*, s. 134, 136.

130 Uygur türkçesinde “karşı”: Caferoğlu, *TT V*, not 131B’ye atf. Kāşgari c. III, s. 374: “Karşı: *kaşr al-malik*”. *Ibid.*, c. I, s. 255, 423 (karşı *kaşr* olarak tarif edilir). *Kaşr* köşk demektir: bk. yukarıda not 4 ve *Burhān-i Kāfi*, “köşk”: “Türkide dahî köşk denir. ‘Arabide *kaşr* derler”. Yusuf Has Hacib, beyt 4246:

“Bu beğler evi atı “karşı” turur

Bu “karşı” içindeki karşı turur”

(Bu beyler evinin adı karşıdır.

Karşı içindekiler birbirine karşı durur)

131 Yāḳūt, “Nasaf”.

132 Bk. Yakut, *kahandaz* veya *kuhandiz* kelimesinin tarifi. Farsca’dan alındığı için, *kuhandiz* de denir.

tilki ve domuz gibi yabani hayvanlar koydurdu. Bunlar hepsi ehli oldu ve yüksek duvarlar kaçmamaları içindi” (Narşahî, s. 26-27). Böylece, sûrlar dâhilinde bulunmakla beraber, tabîat içinde bağçeler de, çadır ordugâhı hissini veren köşklere müteşekkil ordu şekli de vardı.

Efsanevî Türk hakanı Afrâsiâb’dan (Alp-Er-Tunga) indikleri rivâyet edilen ve hakikatde muhtemelen Gök-Türk kaganlarının efradı olan Hakanlı “Türk” sülâlesi,¹³³ muhtelif kadim merkezlerde ordu kurdu. Bunlardan bir kaçını sayabiliriz. Afrâsiâb’ın başkenti sayılan ve Ordu-kent¹³⁴ adı ile anılan Kâşğar; Arguda Şu Hakanın kalesi olarak anılan ve Batı Türk, Türgiş, Karluk merkezlerinden olup Hakanlı devrinde Balasağun veya Kuz-ordu (şimal ordusu) adını alan Tokmak ve yine Batı Türk, Türgiş, Karluk merkezlerinden Taraz;¹³⁵ Fergâne’de,¹³⁶ Türk İhşidlerinin kalelerine (lev. VII) yakın bir haşmette yükselen Üz-kend (Öz-kend) (lev. XVI b) ve Alay (lev. XVI a) gibi kurganlar; Semerkand’de bugün Afrâsiâb denilen şehir (lev. VI c) şimalindeki “sultan *Kuhandiz*”i.¹³⁷ Melikşah Türkistanı feth edince, bu orduların bazılarını kendine veya mümesillerine ikametgâh ittihâz etmiş ve böylece Hakanlı geleneğine de intibâk etmişti.

11- Selçuklu devri

Selçuklu tarihçisi Yazdî, şöyle demektedir:

“Biz, kılıç hamleleri ile, Rûm’u, Türklerin ve Arabların da diyârını, ve bütün dünyayı aldık” (Yazdî, s. 56).

Selçuklular yalnız Türk hakanlarının değil, Parthe ve Sâsânî kistrâlarının ve Kayserin de vârisi olmuşlardı. Böylece, Selçuklu devrinde Türk “ordu” geleneğine yeni tesîrler nüfûz etti. Yine de en çok görülen Selçuklu ordu şekilleri (lev. XIXc, XVIIIc) kadim, dört köşe Türk ordusu veya Uygur ile Hakanlı devri muntıkalarında mevcûd sekiz köşeli ordu (lev. XVII a, c ve XVIII a) planındadır.

M. 1037’de Tuğrul Beğ’in ordu kurduğu müstahkem Nişâpür¹³⁸ şehrinin, rivâyete göre, bânisi Şâpür idi. Her dılı bir fersah (6400 m) boyunda bir dörtköşe teşkil eden bu şehrin bir ucunda kalesi vardı ve ‘Amr Ibn al-Lâis’in eseri olduğu sanılırdı. M. 1153’de Oğuzlar Nişâpûru yıkınca, Selçuklu Sultanı

¹³³ Pritsak, “Kara-hanlar”.

¹³⁴ Bk. not 3

¹³⁵ Bk. not 68-72.

¹³⁶ Bernstam, *MIA* 26, s. 253-262.

¹³⁷ Yâkût, “Samarqand”, (sultanın *kuhandiz*’i). Bunun yeri: *Istoriya Samarqanda*, s. 154.

¹³⁸ Yâkût, “Nisâbûr” ve Ibn Havkal, s. 417.

Sancarın "melik"lerinden Al-Mu'ayyad (Prof. Köymen adının Ay-aba olduğunu tesbit etti)^{138a} Şadyah'da yeni bir *dār al-amārat* bina etmiş, fakat bu kale de M. 1221'de Moğollar tarafından tahrib edilmişti.

M. 1037 etrafında, Türk Hakanı Afrāsīāb'ın kurduğu rivāyet edilen Merv¹³⁹ şehrini Selçuklu Çağrı Beğ feth ederek, iç kaleye girmiş ve atının örtüsünü yere koyup "taht gibi" üstüne oturmuşdu.¹⁴⁰ Bu devirde şehirde iki iç kale vardı. Parthe'ların Mervin ortasında kurdukları dört -köşe planda "Erk" (hükümdar kalesi) (lev. XIXa) harab vaziyette idi. Bunun batısında bulunan ve bugün Sultan Kale denen iç kale Selçuklulardan evvel mevcûd olmak ile beraber, M. XI. yüzyıl sonunda, Berkyaruk ve Arslan Argun arasındaki savaşları müteakib yıkıldı ve yeniden inşa edildi. Böylece, şimdiki Sultan Kale Selçuklu eseridir (lev. XIXa, b). Sultan Kale (lev. XIXa) beyzî bir şekil arz etmektedir ve 200 kadar toparlak kulesi olan mustahkem duvarlar ile muhatdı (halen 176 kale mevcûd imiş) (lev. XIXb). Mervin müteselsil toparlak kuleli divarı, (lev. XIXb) Türkistanda çok görülen bir yapı şeklidir (lev. IV b). Mervin kadîm arıkı Macan, Sultan Kalenin ortasından geçmekte idi. M. VIII. yüzyılda kurulan Cami 'Mescid ve Sultan Sancar Türbesi Sultan Kale içindedir.

Sultan Kalenin şimal-doğu cihetinde, Şehriyâr-Erk denen ordu, gayr-ı muntazam bir dört-köşe teşkil eden, yüksek duvarlı ve halen 48 toparlak kulesi daha mevcud bulunan bir dört-köşe kurgandır (lev. XIXc). Ayrıca, köşelerde ve kapıların iki yanında kuleler vardır. Surlar balçık ile çığ tuğladandır ve üst kısımları pişmiş tuğla ile müzeyyendir. Şehriyâr-Erk'in ortasında, hükümdar meskeni kalıntıları gözüktür. Müstemilât ve divanhânelerin harabeleri de durmaktadır. Şehriyâr-Erk, en parlak günlerini Sultan Sancar (M. 1118-1157) devrinde yaşamışdı.

M. 1042'de Selçuklular kadîm Rages'i (Rey)¹⁴¹ alınca, bu şehir bir kaç yıl evvel, M. 1035'de Oğuzlar tarafından tahrib edilmiş bulunuyordu. Arab müerrihleri Reyin iç şehrini (*Al-madinah*) Tuğrul Beğ'in yaptırmış olduğunu ve bu yapının M. 1066'da bitmiş bulunduğunu kayd ederler. Böylece, Reyin iç kalesi Selçukluların hükümdar şehri mefhûmunu belki temsil eder.

138 a Al-Mu'ayyad'in adı: M. Köymen, "Sencer", IA (Istanbul 1966).

139 Kâşgari, c. III, s. 149: "Tunğa-Alp Er.... Merv şehrini yapandır". Mervin planı: Puğaçenkova, *Turkmenistan*, s. 19 (en eski şekil) s. 42 (Parthe devri), s. 191 (Selçuklu devrinde Merv).

140 *Tabakat*, s. 127.

141 H. Kerimân, *Rey Bastan*, Tengeran H. 1245, s. 199-202, harita 4.

Reyyin Medinesi, muntazam, sekiz köşeli bir kale idi ve *Dâr al-amârat*, mes-cid ile beraber, şimalde bulunuyordu. Şimal-batı da da bir kale vardı (lev. XVIII c.) Belki Tuğrul Beğ'in meskeni bu kale idi. Hükümdar ordusu olabilecek kale, dört-köşe planda gösterilmiştir (lev. XVIIIc).

Alâuddin Keykubâsın M. 1221 de inşâ ettirdiği Konya iç kalesi ise, şekil bakımından, dört-köşe ve sekiz köşe planda Türk ordu geleneginden (lev. III, XVIIa) ayrılır. İç kale, yanı ordu kısmı da, altı-köşeli bir plan arz eder (lev. XIXb)¹⁴² Filhakika, iç kale, Türk ordu geleneginde¹⁴³, bir sunî tepe üzerine binâ edilmişdi. Bu tepenin ananevî anlamda kosmik dağı temsil ettiği Ibn Bibî'nin şu tabîrinden anlaşılır: "Konya ki zamânenin Kâf Dağıdır." (varak 215)¹⁴⁴ Altı köşeli şehrin de, Buddhist Uygur edebiyât ve sanatında (lev. I a) olduğu gibi¹⁴⁵ bir kosmik ideogram'a tekabül ettiği, Sivash "Heykeli" (büyü resimleri yapan) Nâşiruddîn'ın Rûm Sultanı Gıyâsuddîn Keyhusrev III e (M. 1266-1283)'de ithâf edilen yazmasındaki resimlerin birinden anlaşılır (lev. Ib). Uygur eserindeki Meru Dağı ve hükümdar köşkü tasvîrine (lev. I a) mümâsil olan Sivash Nâşiruddîn'in resmi (lev. I b) "âsmân-i dünyâ", üzerinde ağaçlar ola o Kâf Dağı ve Cîniân (Cinler) şehrini gösterir. Ay ve güneşin arasında bir kapıdan feleklere doğru dokuz yol ayrılmaktadır. Bu semâvî kapının altında "Küh-i Kâf" ve görülür. "*Şehr-i cîniân*", Kâf Dağının eteğinde ve "*bahr-ı muhît*" kenarında altı köşeli bir penbe¹⁴⁷ şehirdir. Şehrin tepesinde ortada bir iç kale vardır ve burada Konya Alâuddin Câmii külliyesini hatırlatan sivri künbedli bir yapı ve bir minâre tasvîr edilmiş.

Türk ordu geleneği, böylece, Konyaya kadar devâm etmişti: dünyanın merkezi ve zirvesini teşkil eden, kosmosun tasvîri ve dünyâ hükümdârlığının timsâli, Ordu-balık¹⁴⁸ gibi heraldik ejder ve arslan heykelleri ile süslü kurgân.

Selçuklulardan sonra da, Mogollar, Hind ve Mısır Memlûkları, Osmanlılar, Özbek ve Timurluların merkezlerinde, ordu¹⁴⁹ geleneği yaşadı. İstanbul Fâtih-

142 Önder, harita I ve Uzluk, s. 3-5 ,111.

143 Önder, harita I.

144 "«Könyah Ki.... Küh-i Kâf-i der vaqt est»

145 Bk. not 37.

146 Bk. Esin, "Selçuk". Yazma Pariste Bibliothèque Nationale'dedir (Person 174).

147 "Altı yüzlü cihan şehri": bk. not 44.

148 Ordu-balıkta ejder ve arslan heykelleri: not 103. Chou devri şehri: not 22a.

149 Bk. E. Esin, "Âl-madinat al-fâdilâh, the early Turkish Islamic city," *proceedings of the Seminar on the Islamic city*, London 1971 (baskıda).

nin Beyazıd Sarayı ve Konstantiniyenin zeytinlik tepesine kurduğu Topkapı, Tekfur Sarayından ziyâde, Hâkanlı Şems al-Mülk'ün "Goruk"¹⁵⁰ una benziyordu ve onun gibi, sûrlar içinde, bağçeler ortasında, köşklere müteşekkildi. Osmanlılar, Versailles taklidi Beşiktaş sarayı gibi binâlar yapmaya kadar, Türk ordu geleneği ölmemiş ve böylece ikibin yıllık bir târihe sâhib olmuştu.

BİBLİYOGRAFİK KISALTMALAR LİSTESİ

- ABA W-Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften
 APA W-Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften
 Agaeveva-Patseviç-E. I. Agaeveva-G. I. Patseviç, "Iz istorii osednih poselenii i gorodov yujnogo Kazahstana" TIANK, V (Alma-ata 1950/1).
 AN-Akademiya Nauk
 Andrews, Shrines- F.H. Andrews, *Wall-paintings from ancient shrines of Central Asia* (London 1948).
 Barthold, *Turkestan*-W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol invasion* (London 1928).
 Bang-Gabain- Bk. T. T.
 Bang-Rachmati-W. Bang- R. Rachmati, "Die Legende von Oghuz Qaghan", SPAW (Berlin 1932).
 Baykara- T. Baykara, *M. xi. yüzyıldan evvel Türk şehri* (doktora thèse'i, İstanbul 1971).
 Beal-S. Beal, *Si-yu-ki* (Calcutta 1963)
 Bernştam, "Drevneturskiy dokument"-A.N. Bernştam, "Drevneturoskiy dokument iz Sogda" *Epigrafika Vostoka*, V (Moskova 1951).
 Bernştam, "SA XI" - A. N. Bernştam, "Osnovnie etapii istorii kultura Semireçya i Tyan'shanya, SA XI (Moskova 1949).
 Bernştam, "MIA 14", A. N. Bernştam, "Trudi Semireçenskoy ekspeditsi Çuskaya dolina" MIA 14 (Moskova 1950).
 Bernştam, MIA 26- A. N. Bernştam, "Istoriko-arheologičeskie oçerki Tsentral'nogo Tyan' şanya i Pamiro-Alaya", MIA 26 (Moskova 1952).
 Burhân-i 'Kâfi - İstanbul, H. 1287 bask.

150 Goruk: Narşahi, s. 26-27.

- Ibn Bibi-Ibn Bibi, *Al-Avāmīr al-‘Alāiyyah fī al-umūr al-‘Alāiyyah*, A. Erzi tıpkı basım (Ankara TTK 1956)
- Bibnova- M. A. Bibnova, "Srednevekovie poselenie Ak-tepe", *Arheologičeskie pamyatniki Talasskoy doline* (Frunze 1963)
- Biot-E. Biot, *Le Tchéou-li*, (Paris 1891)
- Boyle-J. Boyle, *‘Atā Malik Juvaīnī’s History of the World-Conqueror* (Manchester 1958).
- Bretschneider- E. Bretschneider, *Medieval researches from Eastern Asiatic sources* (London 1967).
- BSOAS-*Bulletin of the School of Oriental and African studies.*
- Caferoğlu-A. Caferoğlu, *Uygur sözlüğü* (Ankara TDK 1934).
- Chavannes, *Documents*- E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux et Notes additionnelles* (Paris 1903)
- Chavannes, "Épitaphes"- E. Chavannes, "Épitaphes de deux princesses turques de l'époque des T'ang 695-719", *V. Thomsen Festschrift* (Leipzig 1912).
- Chavannes, "Le cycle turc" - E. Chavannes, "Le cycle turc des douze animaux", *Toung-Pao* (1906).
- Çağatay-S. Çağatay, *Altun Yarıktan iki parça* (Ankara 1945).
- Dolbejev- B. V. Dolbejev, "V poisah razvalin Bişbahka", *Zapiski Vostochnago otdelenia imperatorskago russkaya arheologičeskago obščestva*, cild. XXiii (Petrograd 1915).
- Dowson- J. Dowson, *A classical dictionary of Hindu mythology* (London 1961).
- Eberhard, Çin- W. Eberhard, *Çin Târîhi* (Ankara 1947).
- Esin, *Buddhist and Manichean Turkish art*-E. Esin, *Antecedents and development of Buddhist and Manichean Turkish art* (Türk Kültürü elkitabı II. cildine ek. Millî Eğitim Basımevi, 1967).
- Esin, "Cakravartin" - E. Esin, "The Turkic and Ilkhanid universal monarch representation and the cakravartin", *Proceedings of the xxvi th Congress of orientologists*, c. II, (Delhi 1968).
- Esin, "Meng-sün" - E. Esin, "Gök-Türklerin ecdâdından Tsü-k'ü Meng-sün (M. 367-433) devrinde sanat", *Türk Kültürü* 100 (Ankara Şubat 1971).
- Esin, "Qubbah- E. Esin, "Al-Qubbah al-Turkiyyah", *Atti del III Congresso di studi Arabici e Islamici* (Napoli 1967).

- Esin, "Selçuk"- E. Esin, Selçuk devrine âid resimli bir Anadolu yazması", *Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanat târihi Enstitüsü Yayınları* cild I (Istanbul 1963).
- Evtyuhova- L. A. Evtyuhova, "Yujnaya Sibir v dervnosti ", *Po sledam drevnih kultur* (Moskova 1954).
- Abū Al-Fidā- Abū al-Fidā, *Takvīm al- buldān* (Paris 1840).
- Franke, *Geschichte*- O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches* (Berlin 1925).
- Franke, *Tempelinschrift*. O. Franke, *Eine chinesische Tempelinschrift aus Idikutshahri Turfan* (Berlin 1907).
- Fuchs- W. Fuchs, "Huei Ch'aos Pilgerreise durch Nordwest Indien und Zentralasien um 726" *SPAW* (Berlin 1938).
- Gabain, Chotscho A. von Gabain. *Das uigurische Königreich Chotscho (1850-1250)* (Berlin 1961).
- Göbl- R. Göbl, *Dokumente zur Geschichte der iranischen Hunnen in Baktrien und Indien* (Wiesbaden 1967).
- Granet - M. Granet, *Danses et légendes de la Chine ancienne* (Paris 1957).
- Gray- B. Gray, *Buddhist cave paintings at Tun-haung* (Britain, U. S. A. 1959).
- Grigoriev- S. V. Grigoriev, "Talu-barzu", *Trudi Otdela Vostaka Gos. Ermitaja I* (Leningrad 1940).
- de Groot, Hunnen - J. J. M. de Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit* (Berlin 1921).
- Grünwedel, "Idikut" - A. Grünwedel, "Berichte über archaeologische Arbeiten in Idikutshahri in 1902-1903", *ABAW XXIV/2*.
- Grünwedel, *Kultstaetten*- A. Grünwedel, *Altbuddhistische Kultstaetten in chinesisches Turkestan* (Berlin 1912).
- Ibn Ḥallikān - Ibn Ḥallikān, *Wafayāt al-a'ayān* (târihsiz Bulak baskısı).
- Hambis- L. Hambis, *Toumchouq, Doubdoul-aqour et Sou-bachi c. I-II, III* (Paris 1961, 1964, 1967)
- Hamilton- J. R. Hamilton, *Les Ouighours à l'époque des Cinq dynasties* (Paris 1955).
- Ibn Ḥavḳal- *Configuration de la terre*, fransızca terceme J. H. Kramers-G. Wiet (Paris 1964).

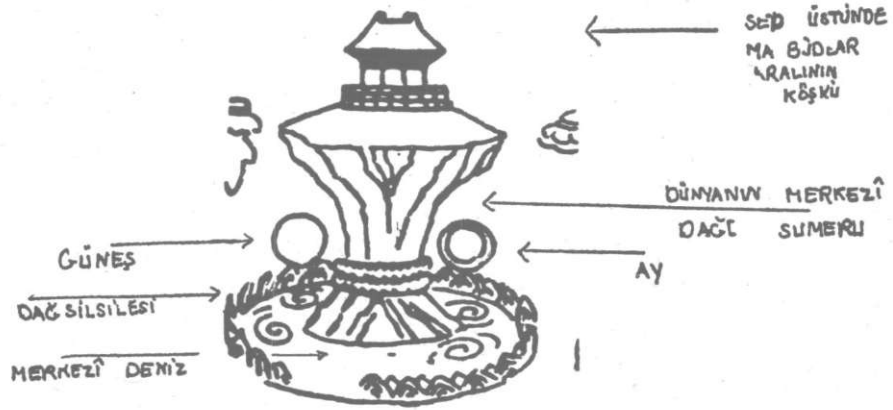
- Heikel- O. Heikel, "Voyage jusqu'à l'Orkhon", *Inscriptions de l'Orkhon* (Helsingfors 1892).
- Hidūd- V. Minorsky, *Hudūd al 'ālam* (London 1937).
- Ibn Hurzazbah- Ibn Hurzazbah, *Kitāb al-masālik wa al-mamālik*, (Leiden 1889).
- IA - *İslam Ansiklopedisi*
Inscriptions-Les inscriptions de l'Orkhon (Helsingfors 1892)
- Iştahri - Iştahri, *Al-masālik wa al-mamālik*, (Kahire 1969).
- Istoriya Samarkanda* - Akad. Nauk Uzbekskoy SSR, *Istoriya Samarkanda* (Taşkend 1963)
- JA - *Journal Asiatique*
- Jisl- L. Jisl, "Kül Tigin anıtında 1958'de yapılan arkeolojik araştırmaların neticeleri", *TTKB* (Temmuz 1963).
- Julien, "Les Oigours"- S. Julien, "Les Oigours", *JA* (Ocak 1947).
- Julien, *La vie*- S. Julien, *Histoire de la vie de Hiouen-Thsang* (Paris 1853).
- Kāmūs- 'Āsım Efendi, *Terceme-i Kāmūs* (Istanbul H. 1272).
- Al-Ḳalkaşandī- Al-Ḳalkaşandī, *Şubḥ al-ā'şā* (Kahire 1963).
- Kāşğarī- Maḥmūd Kāşğarī, *Al-Divan-u luğāt al-Turk*, B. Atalay bask., TTK (Ankara 1941-43).
- Kisilev, "Drevnyaya istoriya Sibiri", S. V. Kisilev, "Drevnyaya istoriya yujnoy Sibiri", *MIA* 9 (Moskova 1949).
- Kisilev, "Goroda Mongolii"- S. V. Kisilev, "Drevnie goroda Mongolii", *SA* (Moskova 1957/2.)
- Kızlasov, *Tuva*- P. R. Kızlasov, *Istoriya Tuvi v Srednie Veka* (Moskova 1969).
- Klyaştorıny-S. G. Klyaştorıny, "Problemi ranney istorii plemeni Turk (Ashina)", *Novoe v Sovietskoy arĥeologii* (Moskova 1965).
- Kojemyako, "Osedlie poseleniya"- P. N. Kojemyako, "Osedlie poseleniya Talasskoy dolini" *Arĥeologičeskie pamyatniki Talasskoy doline* (Frunze 1963).
- Kojemyako, *Rannesrednevekovie goroda*- P. N. Kojemyako, *Rannesrednevekovie goroda i poseleniya Çuskey dolini* (Frunze 1959).
- Lavrov- V. A. Lavrov, *Gradostroitel'naya kul'tura Sredney Azii* (Moskova 1950).

- Le Coq, *Buddh. Spaetantike*- A. von Le Coq, *Buddhistische Spaetantike in Mittelasien* (Berlin 1922-28).
- Le Coq, *Chotscho*, - A. von Le Coq, *Chotscho* (Berlin 1913).
- Le Coq, *Manichaica I, II, III* - A. von Le Coq, "Türkische Manichaica aus Chotscho", *APAW* 1912, (*TDK* baskısı İstanbul 1936) (I), II (1919), III (1922).
- Lévi-Chavannes-S. Lévi-E. Chavannes, "L'itinéraire d'Ou-k'ong", *JA* (Paris 1895).
- Levin-Potapov- E. Levin - L. Potapov, *The peoples of Siberia* (Chicago-London 1964).
- Liu Mau-Ts'ai, *Ost-Türken*- Liu Mau-Ts'ai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)* (Wiesbaden 1958)
- Liu Mau-Ts'ai, *Kutscha* - Liu Mau-Ts'ai, *Kutscha und seine Beziehungen zu China vom 2. Jh. V. bis zum 6. Jh. N. Chr.*, (Wiesbaden 1969).
- Maenchen-O. Maenchen, "The language of the Huns", *Trudi XXV. Mejdunarodnogo Kongressa Vostokovedov*, c. III (Moskova 1963).
- Mağdisî - *Kitâb al-bad' va al-târih* (Paris 1889).
- Marquart- J. Marquart, *Eranşahr* (Berlin 1901).
- Mas'ûdî-Mas'ûdî, *Murûc al-zahab* (Kahire 1958).
- MDAFA- *Mémoires de la Délégation archéologique française en Afghanistan*.
- Minorsky, "Tamim" - V. Minorsky, "Tamim Ibn Baḥr's journey to the Uigurs", *BSOAS XXI/3-4* (London 1948).
- MTB- *Memoris of the Toyo Bunko* Müller, "Pfahl"- F.M.K. Müller "Zwei Pfahlinschriften aus Turfan", *APAW* 1915
- Müller, "*Uigurica*" I, II, III- F.W.K.
- Müller, "*Uigurica*" I, II, III, *APAW* 1908, 1910, 1922.
- Müller-Gabain- G.M.K. Müller-A. von Gabain, "*Uigurica*" IV, *APAW* 1931
- Narşahî - Narşahî, *Târîh-i Buḥārâ* (Paris 1892).
- Okladnikov- A. P. Okladnikov, *Ancient populations of Siberia and its cultures* (Cambridge, Mass. 1959).
- Orkun, *Kalyānamkara*- H. N. Orkun, *Kalyānamkara ve Pāpamkara hikâyesinin uygurcası* *TDK* (İstanbul 1940).

- Orkun, *Yazıtlar*- H. N. Orkun, *Eski Türk yazıtları* (Istanbul 1936).
- Önder - M. Önder, "Konya kalesi ve figürlü eserleri", *VI. Türk Tarih Kongresi bildirileri* (TTK Ankara 1967).
- Pinks- E. Pinks, *Die Uiguren von Kan-chou in der früh-Sung Zeit* (Wiesbaden 1958).
- Pritsak, *Fürstenlinie* - O. Pritsak, *Die Bulgarische Fürstenlinie* (Wiesbaden 1955).
- Pritsak, "Kara-hanlılar"- O. Pritsak, "Kara-hanlılar", *IA* (Istanbul 1955).
- Pritsak, "Qara"- O. Pritsak, "Qara", *Z. V. Togana Armağan* (Istanbul 1950-55).
- Pugaçenkova, *Isskustvo Turkmenistana* - G. A. Pugaçenkova, *Iskustvo Turkmenistana* (Moskova (1967).
- Pugaçenkova, *Turkmenistan*- G. A. Pugaçenkova, *Puti razvitiya arhitekturi yujnogo Tukrmenistana poru rabovladieniya i feodalizma* (Moskova 1958).
- Pugaçenkova- Rempel' (1958)- G. A. Pugaçenkova- L. I. Rempel', *Vidayuşçiesya pamyatniki arhitekturi Uzbekistana* (Taşkend 1958).
- Pugaçenkova-Rempel'(1963)- G. A. Pugaçenkova -L. I. Rempel', *Istoriya iskusstv Uzbekistana* (Moskova 1965).
- Rachmati- G. R. Rachmati, "Türkische Turfan texte VII;", *APAW* (Berlin 1936).
- Radloff, *Atlas*- W. Radloff, *Atlas der Alterthümer der Mongolei* (Petrograd 1896).
- Radloff, *Suvarnaprabhāsa*- W. Radloff, *Suvarnaprabhāsa* (Leningrad 1930).
- SA - *Sovietskaya Arheologiya*
- SPAW - *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*.
- Shiratori- K. Shiratori, "On the territory of the Hsiung-nu Prince Hsiu-t'u Wang", *MTB* (Tokyo 1930).
- Slovar'- *Drevneturksiv Slovar'* (L. 1969).
- Smirnov- A. P. Smirnov, "Osnovnie stapi istorii goroda Bulgara i ego istoričeskaya topografiya", *MIA* 42 (Moskova 1954).
- Smirnova- I. S. Smirnova, *Katalog monet s gorodişçe Pencikent* (Moskova 1963)

- Stein, *Innermost Asia*- A. Stein, *Innermost Asia* (Oxford 1928).
 Stein, *Serindia*- A. Stein, *Serindia* (Oxford 1921).
 Sümer- F. Sümer, *Oğuzlar* (Ankara 1967).
Ṭabaḳāt- Minhac al-Dīn, *Ṭabaḳāt al-Nāşiri* (London 1881).
 TDK - *Türk Dil Kurumu*
 TIHAEANK- *Trudı Institut istorii, arheologii i etnogr. Ak. Nauk Kazahskoy SSR*
 Togan, *Ibn Faḳlān*- Z. V. Togan, *Ibn Faḳlāns Reisebericht* (Leipzig 1938).
 Tolstov, *Altkhorezmische Kultur*. S. P. Tolstov, *Auf den Spuren der Alt Khorezmischen Kultur* (Berlin 1953).
 Tolstov, "Goroda Guzov" S.P. Tolstov, "Goroda Guzov", *Sovietskaya Etnografiya* (Moskova 1947/3).
 Tolstov, "Les Scythes" - S. P. Tolstov, "Les Scythes de l'Aral et du Khorezm", *Iranica Antiqua* I.
 Tolstov, *Po drevnim deltam..* - S. P. Tolstov, *Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta* (Moskova 1952).
 Tucci- G. Tucci, *Theory and practise of the mandala* (London 1961).
 TTKB - *Türk tarih Kurumu Belleteni*
 TTK - *Türk Tarih Kurumu*
 T.T. - W. Bang- A. von Gabain, *Türkische Turfantexte*, SPAW 1929 (I, II), 1930 (III, IV), 1931 (V).
 Turan- O. Turan, *Selçuklular* (Istanbul 1969).
 Uzluk- Ş. Uzluk, *Konya köşkü*, (F. Sarre'nin Konya köşküne âid eserinin tercemesi ve ilâveler) (TTK, Ankara 1967).
 Yazıcı-zade- Yazıcı-zade, *Tavârih-i Âl-i Selçuk*, Th. Houtsma bask. (Leide 1902).
 Yūsuf Hāş Hācib- Yūsuf Hāş Hācib, *Ḳutadḡu-bilik*, R. Arat bask. (Istanbul 1947).
 ZDMG- *Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft*

LEVHA I a

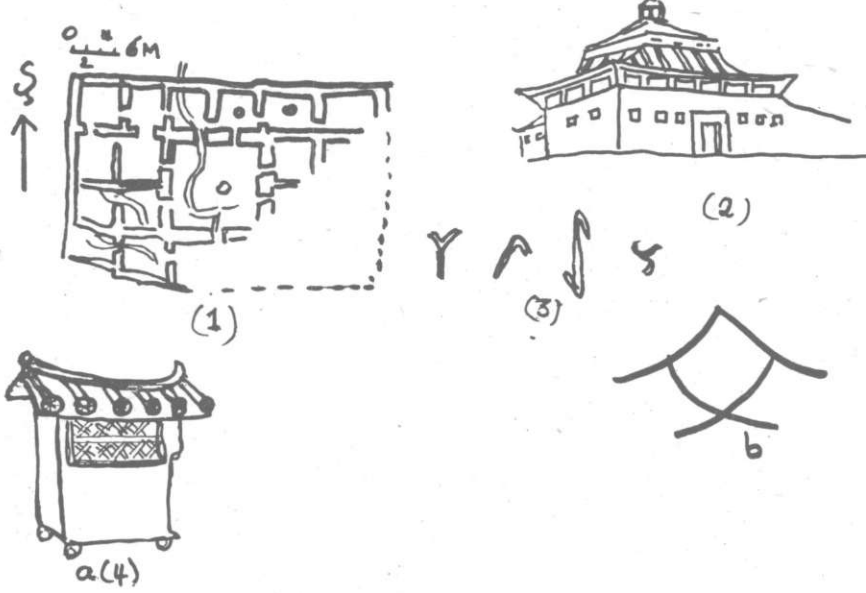
I a- Bir Uygur Buddhist merkezi olan Bezeklikde, M. IX.-XII. yüzyıl arası yapıldığı sanılan eserlerden, Mabet 38'in yan duvarında Semuru Dağı resmi (bk. not 37). Kosmik dağın yanında, resmimizde gözükmeyen bir demirci ve yamağı da tasvir edilip "bu temürçi" yazılmış. Grünwedel, *Kultstaetten*, res. 604.

LEVHA I b

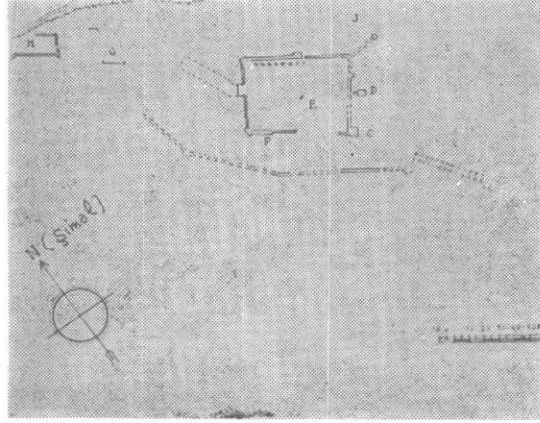
I b- Sivashî Nâsiruddîn'in AnadoluSelçuklu Sultam Giyâşuddîn Keyhusrev III'e (1266-1283) ithaf ettiği kosmolojik eserde (Bibliothèque Nationale, persan 174), Kâf Dağım ve "Şehr-i ciniân"ı tasvir eden, varak 107'deki resim.

LEVHA II a, c

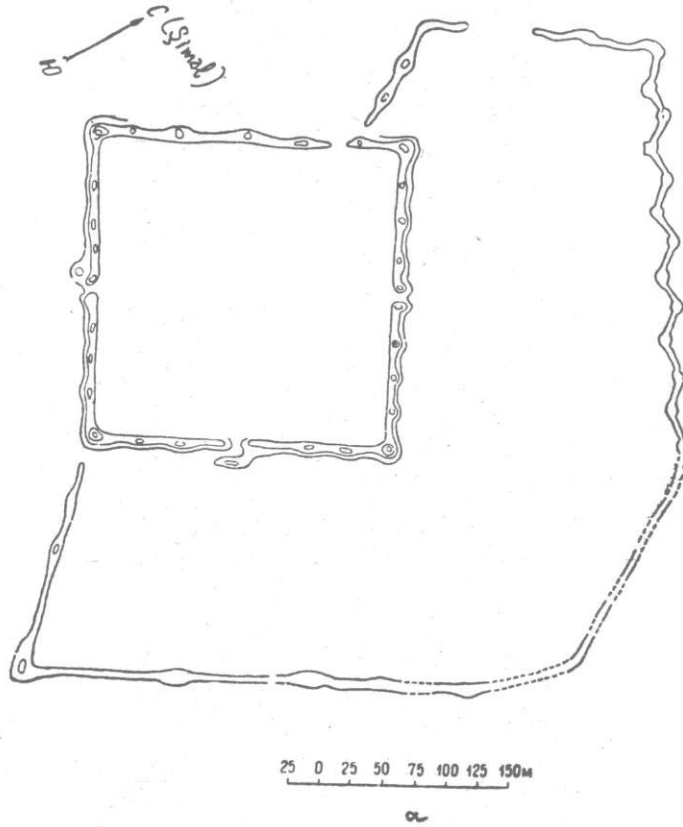
II a- Abakanda bulunan ve M. Ö. I. yüzyıldan sanılan Kırgız hükümdar meskeninin planı (1), tuğlaların üstünde bulunup Orkun harflerine benzetilen damgalar (3) ve Port-Arthur'de bulunan Han devri ev modeli (4). Kisilev, *Istoriya Sibiri*, lev. XLV. Abakandaki hükümdar meskeninin rekonstitüsüyonu a (2) Evtyuhova 'dan alındı.

II b- Orkun ve Yenisey yazılarında eb (ev) fonogramı. Orkun, *Yazutlar*, c. II, s. 22.

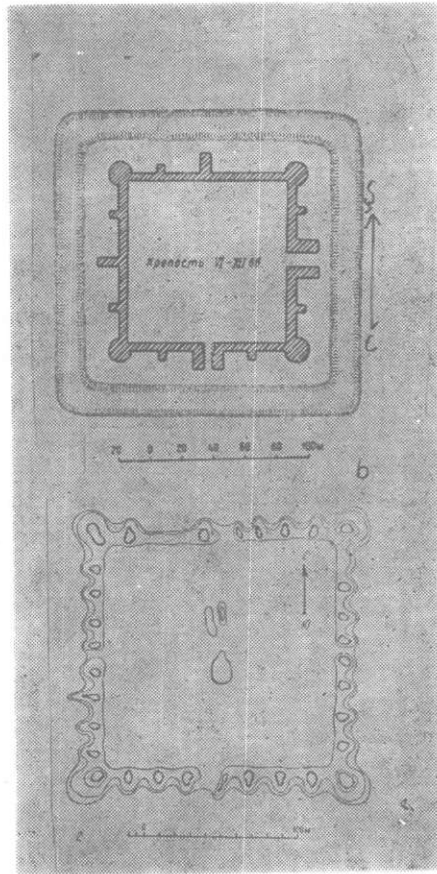
II c- Kâşgarda "Hâkanın şehri" veya Tegürmen (Değirmen) denen, İslâmiyetden evvelki devre âid ve Hâkanlı devrinde de kullanılmış kalenin planı. Hambis, *Toumchouq*, c. I, lev. 11.

LEVHA III a

III a- Tien-şan Dağlarında VI-VIII. yüzyıllardan (Batı Türk ve Türgiş devri) kalma ve At-baş sanılan Koş-Çurgan kalesi. Bernshtam, *MIA* 26, res. 52.

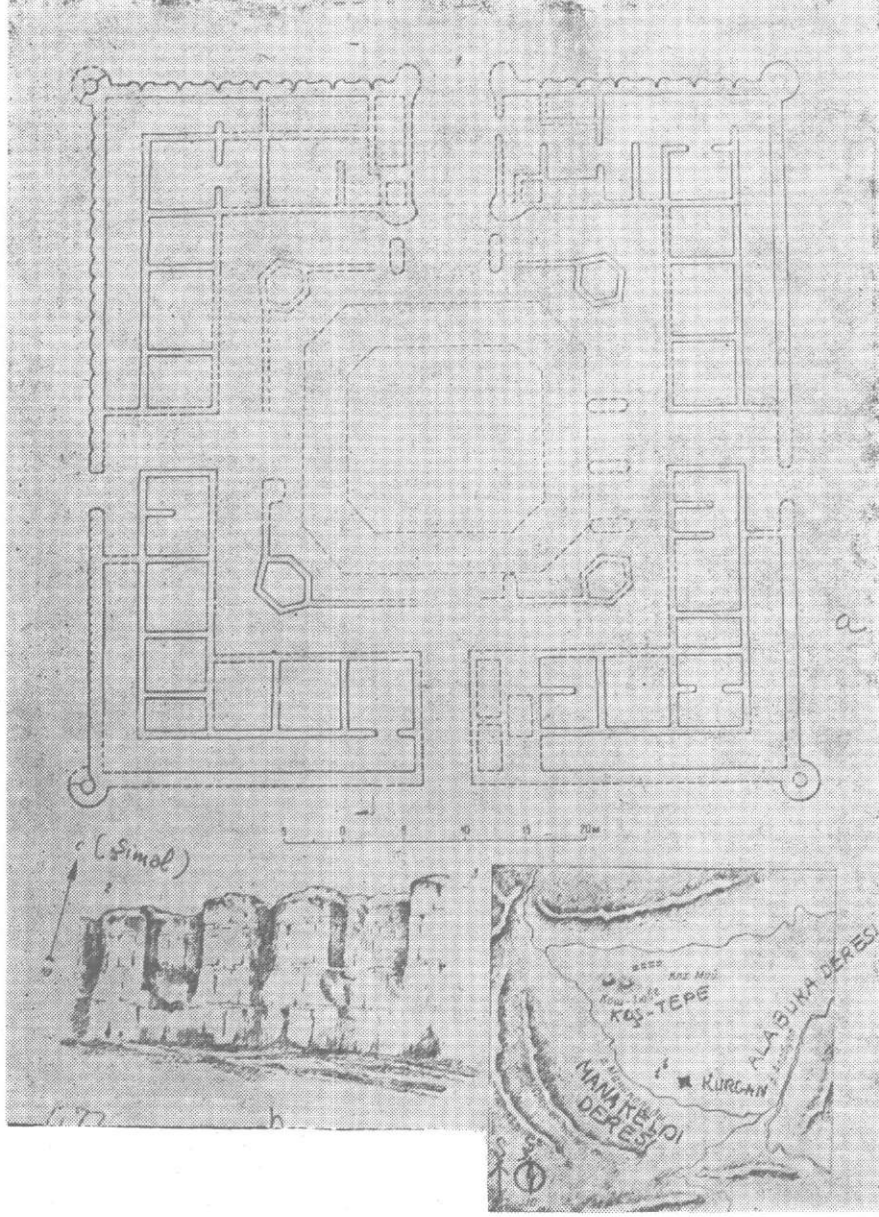
LEVHA III b, c

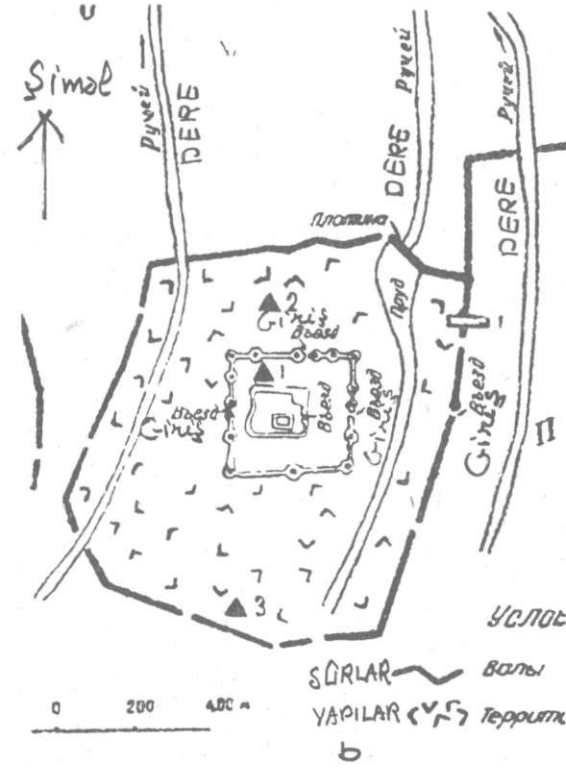
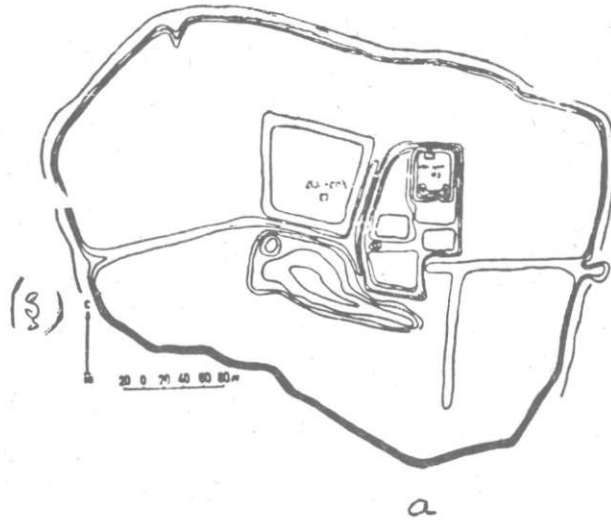
III b- Tien-şan Dağlarında Batı Türk, Türgiş, arlu, Hakanlı devirlerinden, VI. yzyıldan XII. yzyıla kadar kullanılan ve Kongar-başı sanılan Őirdakbey kalesi. Berntam, *MIA* 26, res. 54.

III c- Tien-shan'daki Batı Türk, Türgiş ve arlu devrinden (M. VI-X. yzyıllar) kalan ve ordu olabilecek gibi bir Şekil arz eden Tokuz-tarav kalesi. Berntam, *MIA* 26, res. 51/3.

LEVHA IV

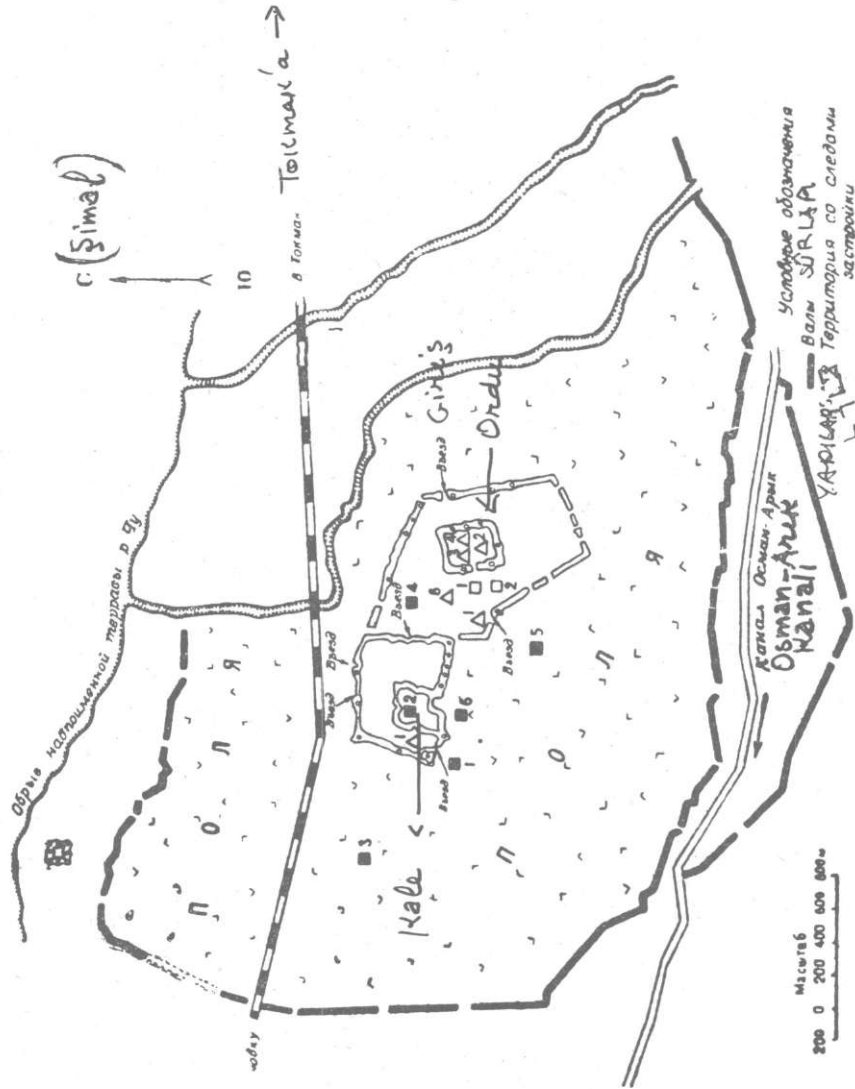
a, b, c- Tien-şan Dağlarının merkez bölgesinde Manakeldi deresi üzerinde Çaldıvar kalesinin planı, şimalî duvarın görünüşü ve mevkiinin haritası. Bernştam, *MIA* 26, res. 56.

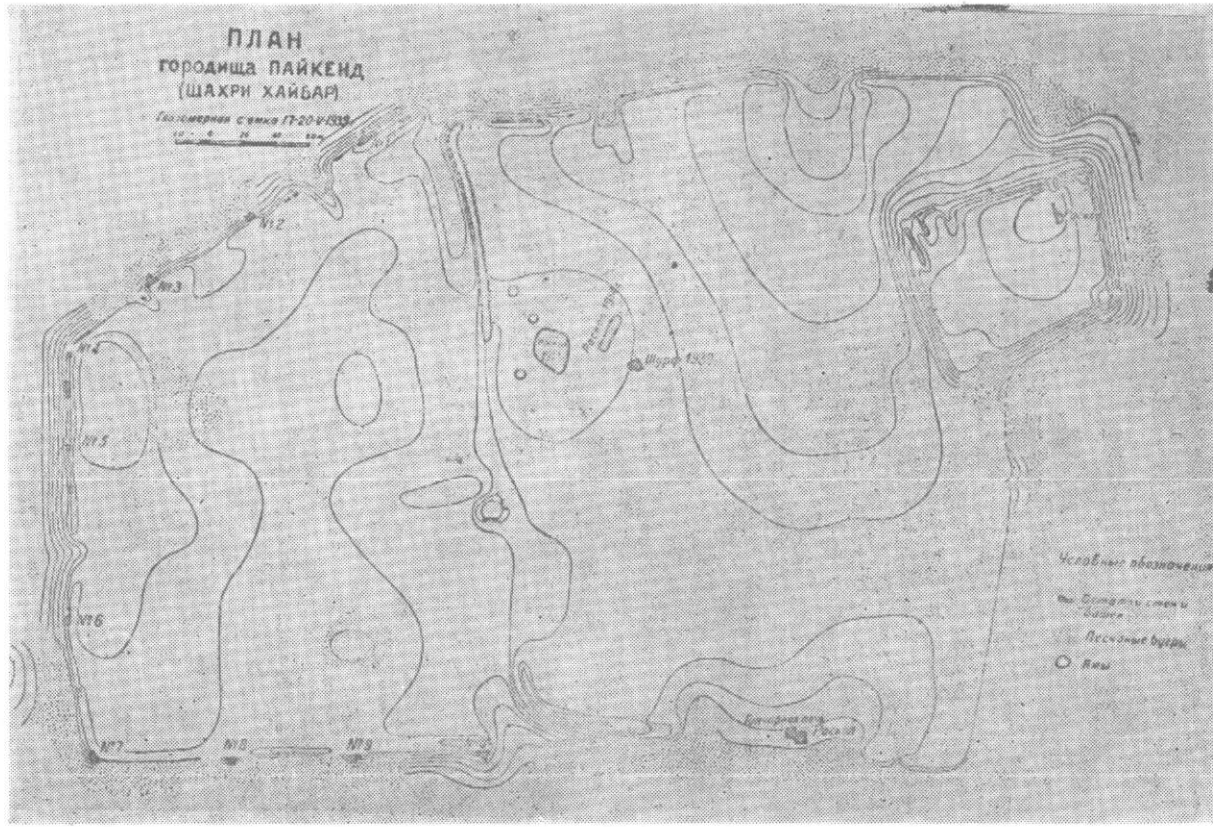
a- Talas vâdisinin sağ kolunda Canbuldan 75 km Ak-tepe harabeleri ve VI-VIII. yüzyıllardan (Batı-Türk, Türgiş devirleri) iç kalesi bulunan şehir planı, Kojemyako, "Osedlie poselenie Talasskoy dolini", res. 2.

b- Frunze'den 10 km ötede Tokmak tarafına giden yol üzerinde, ortasında iç-içe duvarlı kale bulunan ve VII. yüzyıldan (Batı-Türk, Türgiş devri) XII. yüzyıla (Hakanlı devri) kullanılan şehir planı, Kojemyako *Goroda Çuskoj dolini*, res. 19.

LEVHA V c

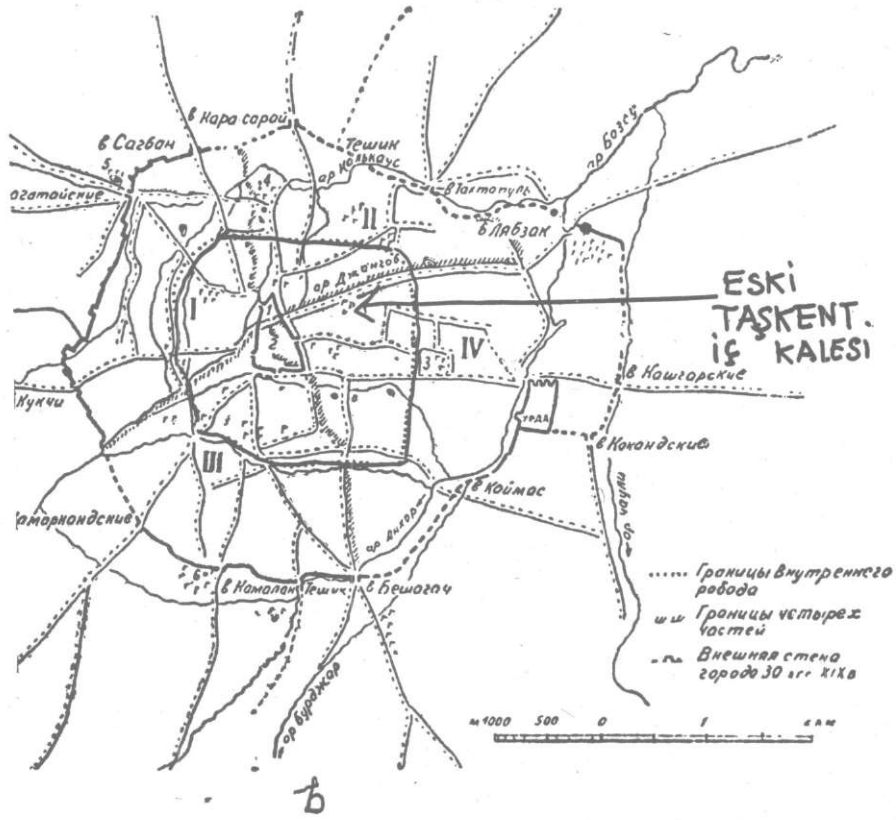
c- Batı-Türk ve Türkiş kaganları ile Karluk yabgusunun orduları bulunan Suyab, veya efsanevi Şu Hakann Kalesi Balasagun sanılan ve içinde ordu ve kale bulunan Ak-beşim şehri planı, Kojemyako, Goroda Çuskoj dolini, res. 2.

VI a-м. VI. үзүндө "Түрк каганын оғлу" Yel-Tiginin ordusu bulunau müstahkem şehir Baykendir planı. Kale doğudadır. Grigoriv'den

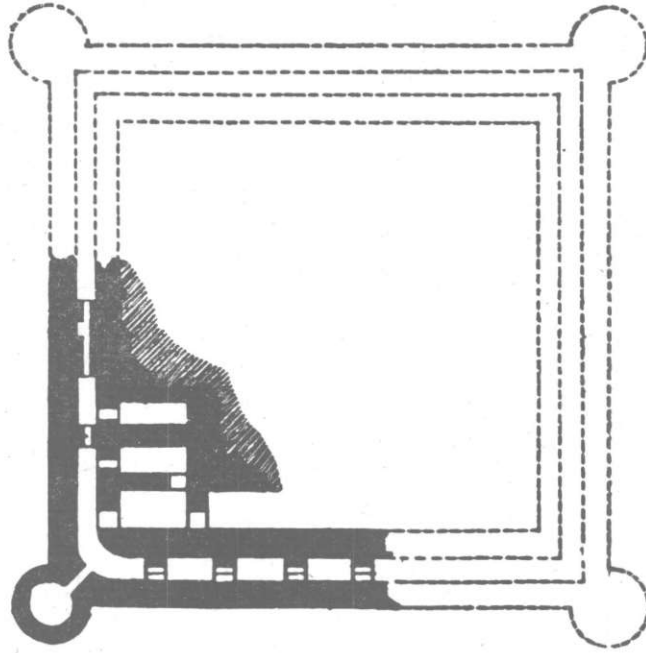
190
 EMEL ESIN
 LEVHA VI a

LEVHA VI b

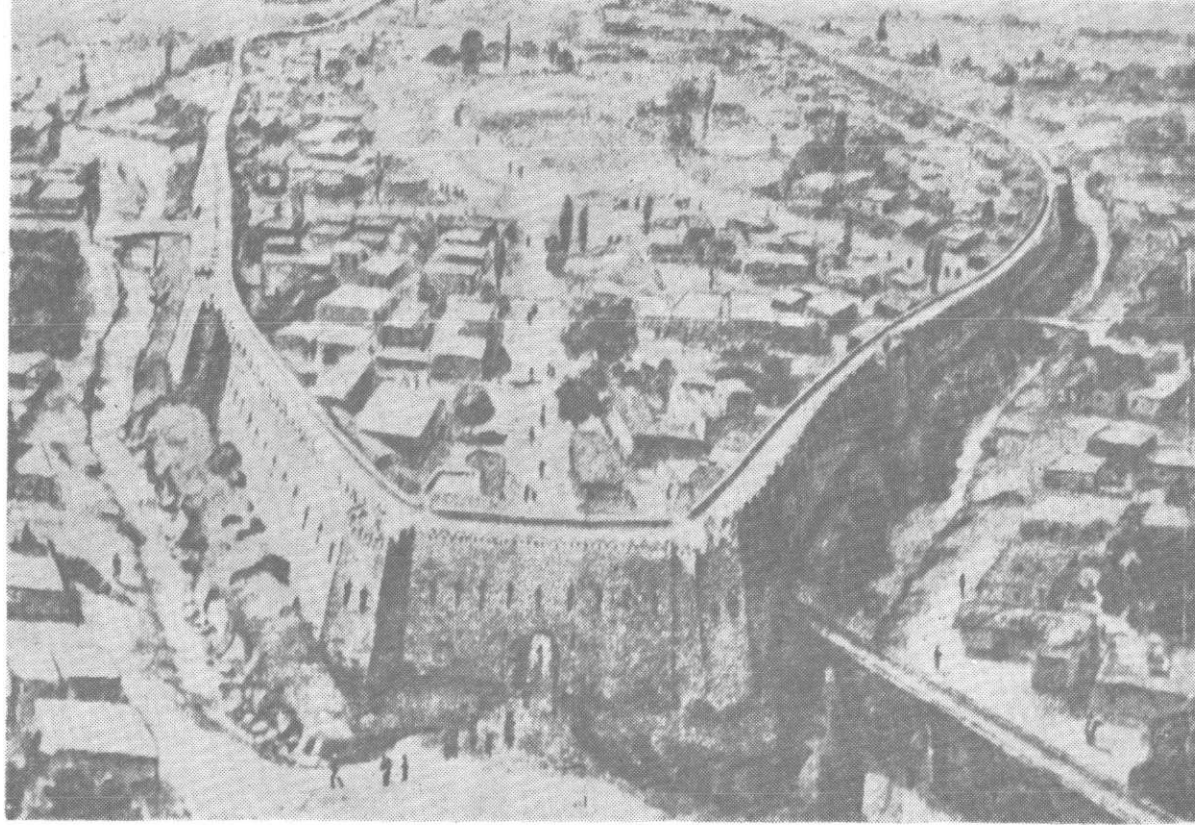
b- M. 605'den Samaniler M. 819'da şehri almaya:adar Türk Tudun'larının ordu şehri Taşken'
Dört-köşe ordu kalesi temelleri şehrin ortasındadır. Pugaçenkova-Rempel (1958) c. I, res. 39.

LEVHA VI c

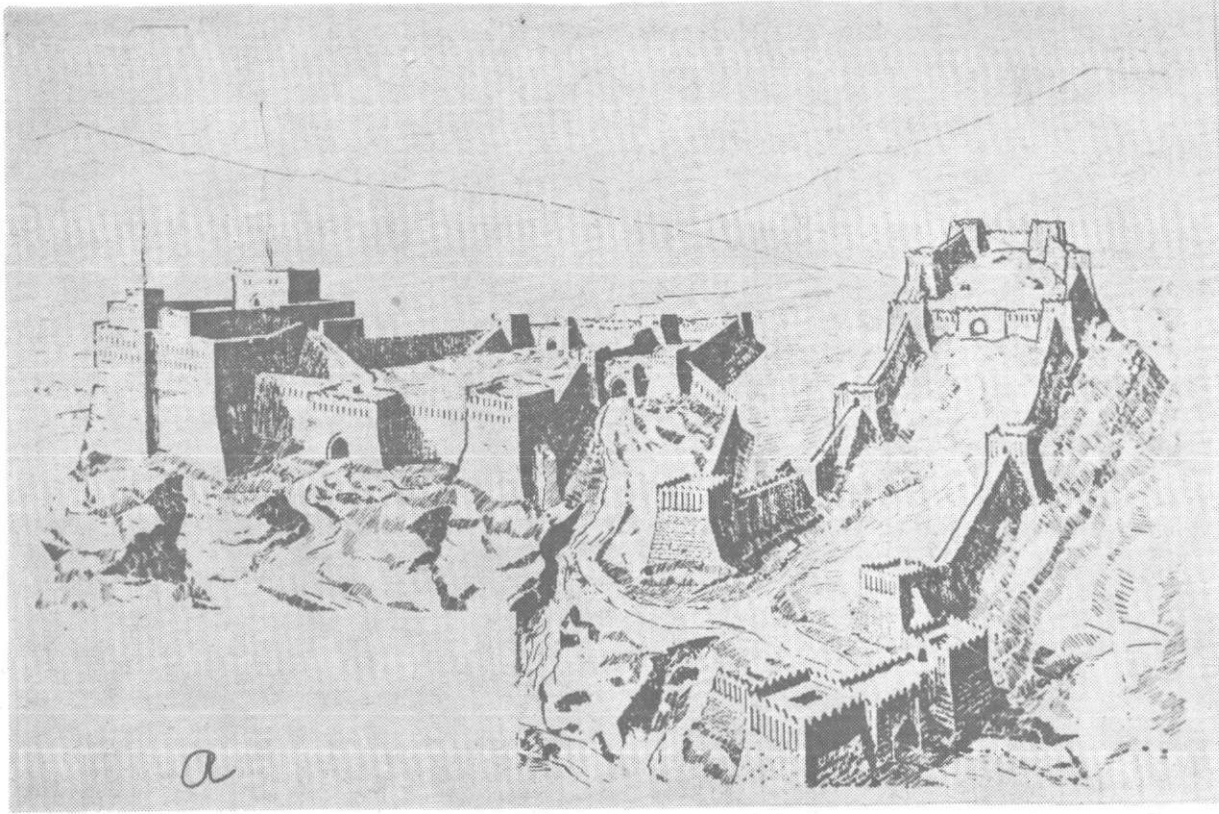
c- M. 605'den Sāmāniler M. 819'da şehri almaya kadar Türk Tudun'larının ordu şehri Taşkent yanında Ak - tepede ordu. Lavrov, res. 106.

LEVHA VI d

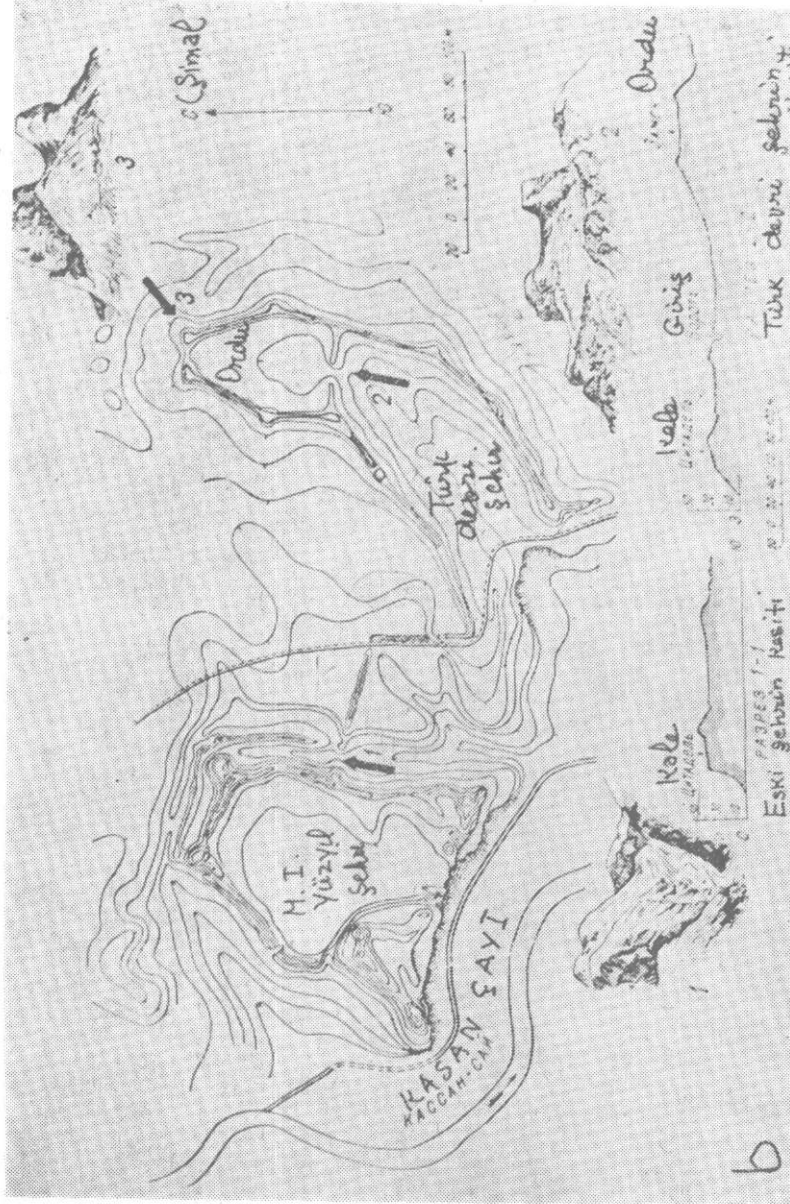
d- Sogd İhşidlerinin sarayının bulunduğu, Sâmani ile Hakanlı devrine de yetişen Afrâsiâb (eski Semerķand) şehrinin rekonstitüsüyonu. *Istoriya Samarkanda* (Taşkend 1961) kapak resmi.

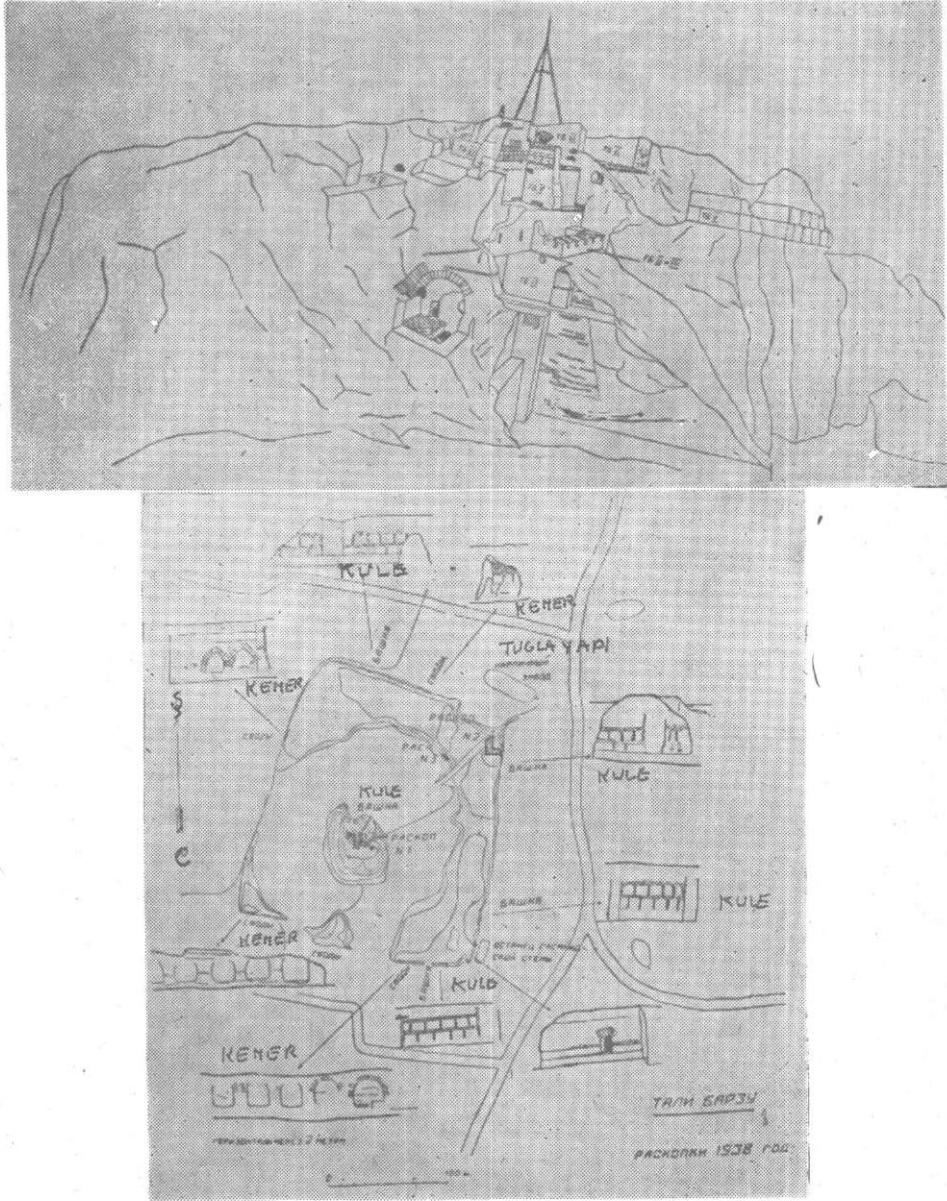
LEVHA VII a

a, b- M. 726 etrafından beri Türk hükümdarlarının ve 739 da Arslan Tarhanın ordusu olup X. yüzyılda harab olan Fergâne'de Kagan kalesi. Batıdaki kısım M. I. yüzyıldan, Doğu kısım ise VI-VIII. yüzyıllardan Türk hükümdarlar devrindedir.

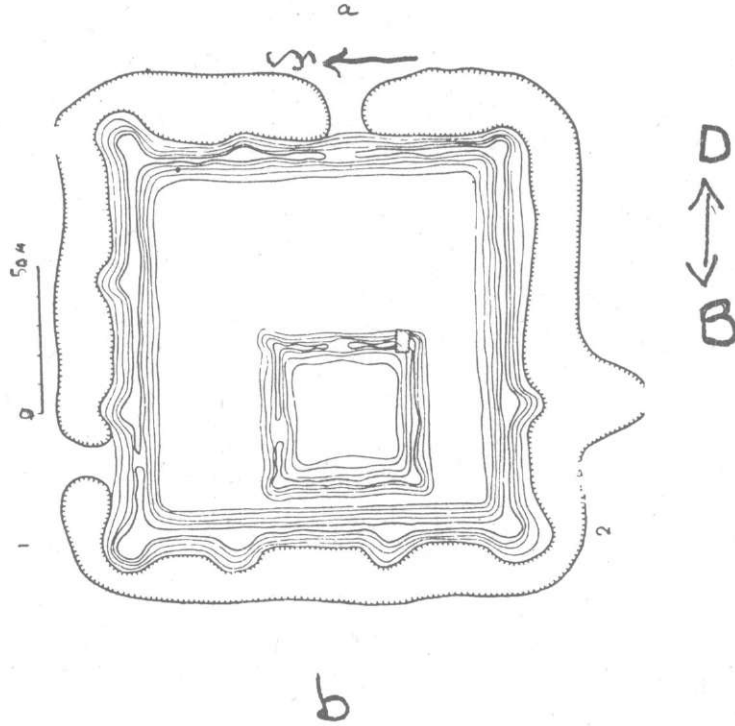
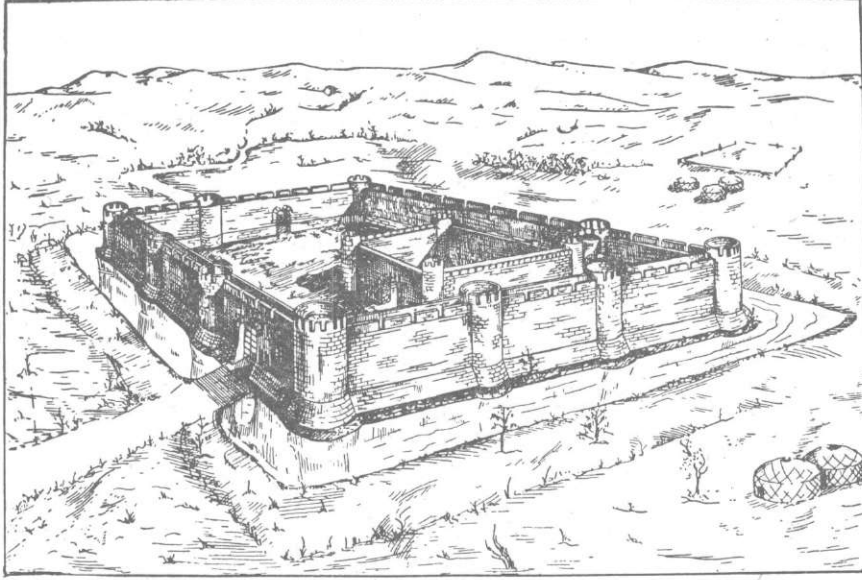
LEVHA VII b

a, b- Fergâne Türk İhşidlerinin ordularından Rivdâd samlan Talu Barzu şehrimi ve ortada, tepede bulunan iç-kaleyi gösteren rekonstitüsyon ve plan. Grigoriev, res. 2, 1.

LEVHA IX a, b

IX a, b- M. 750'de Moyuncur Kağanın Kem kıyılarında yaptırdığı, batı kısmında ordu bulunan kalenin (Şagonar III) rekonstitüsüyonu ve planı. Kızlasov, *Tuva*, res. 11, 10.

LEVHA IX c

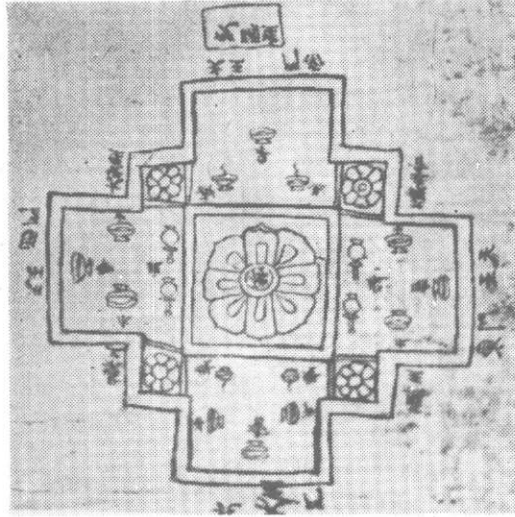

IX c- Moyuncur Qađamn M. 751'de yaptırdığı Ordu-balıq'ın harabeleri. L. Jisl, *Mongolie* (Prahá 1960), res. 111.

LEVHA X

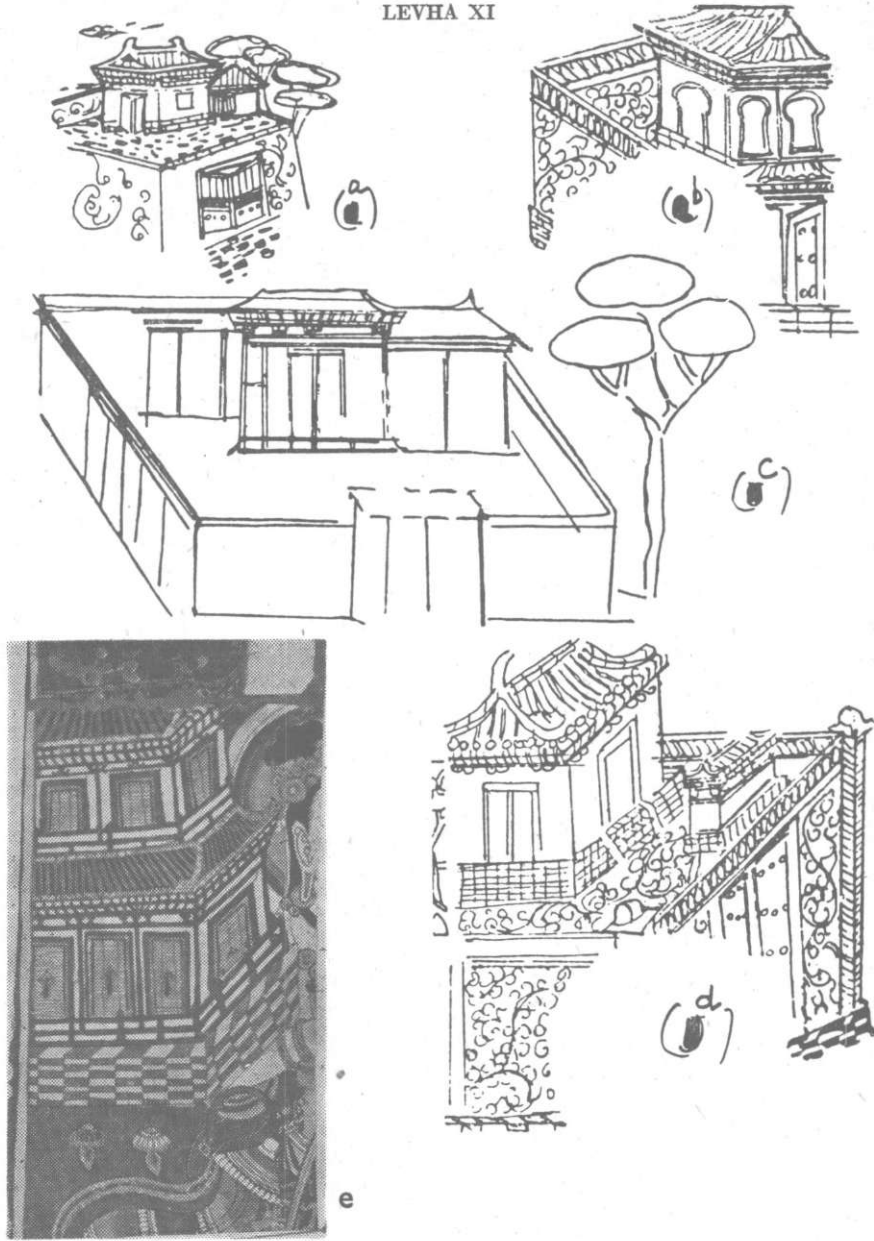

a- Burkan Säkya-muni'nin babası olan Säkya kralı şehrinin, M. 660 etrafından sayılan bir Tun-huang duvar resminde (Mabed 217) tasviri. M. VII. yüzyılda bu resmin yapıldığı Kansu bölgesinde Türkler yerleşmiş ve Tibetliler işgal etmişti (bk. not 112). Gray, lev. 44.

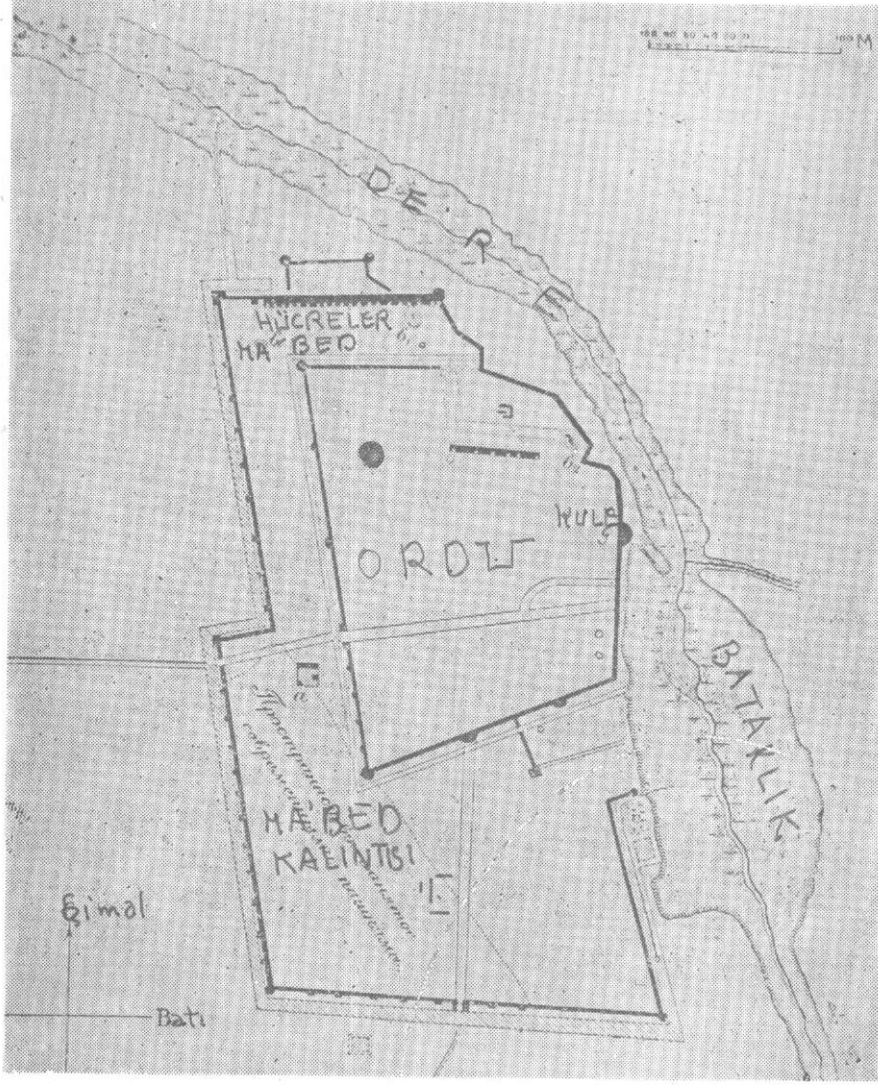
b- Tun-huang'da bulunmuş bir maṇḍala (dünya ve kral şehri planı). Stein, *Serindia*, c. III (Mandala 00186).

LEVHA XI

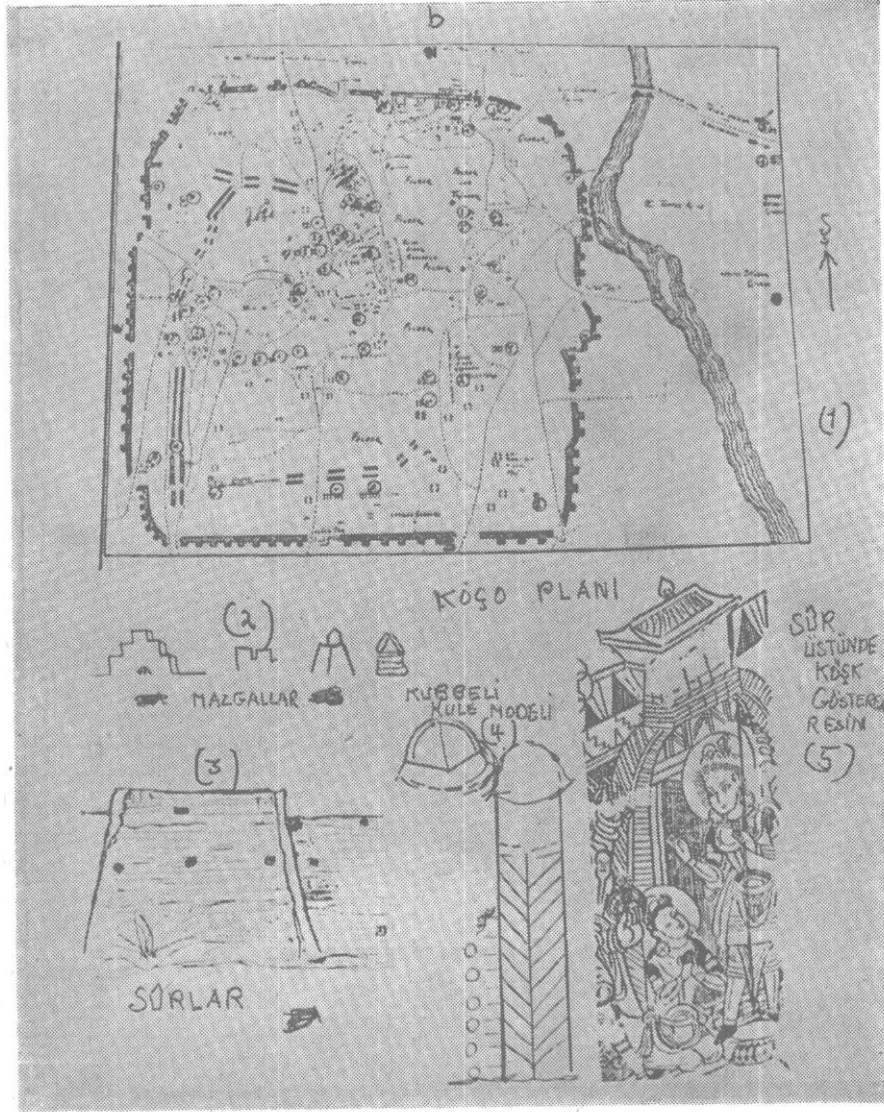
a, b, c, d, e- M. IX-XII. yüzyıldan Üygur eserlerinden Bezeklik ve Koço mabedleri (Bezeklik Mabed XII, IX, XIV, IX, Koço Mabed) resimlerinde hükümdar meskenlerine tekabül edebilecek tasvirler. Res. a, b, d, de kale kısmı dört köşe planda görülmektedir. Res. (d)'de köşelerde kubbeli ve çini kaplı ince kuleler vardır. Dıvarlar sıvalı ve büyük bin-dal motifi ile süslüdür. Kırmızı renkte büyük kale kapıları görülür. İçden itibaren iki katlı olarak ortada yükselen "çalık"ın üst katı gök rengi, veya al, veya sarı çiniden bir sed üzerine bina edilmiştir. "Çalık" tahtadandır ve aş boyası renginde kırmızı veya mavi renktedir. Pencereler hasır ile örtülüdür. Ağaçdan çatılar gök ve yeşil çini kaplıdır. Res. (c) bir "bark" (avlu) içinde "çalık" gösterir. Res. e bir "bark"ın içinde bulunmuş olabilen iki katlı köşk tasviridir. Andrews; *Shrines* lev. XVXIII, XXXI (a, e); *Le Coq, Chotscho*, lev. 17, 21, 26 (b, d, e).

LEVHA XII

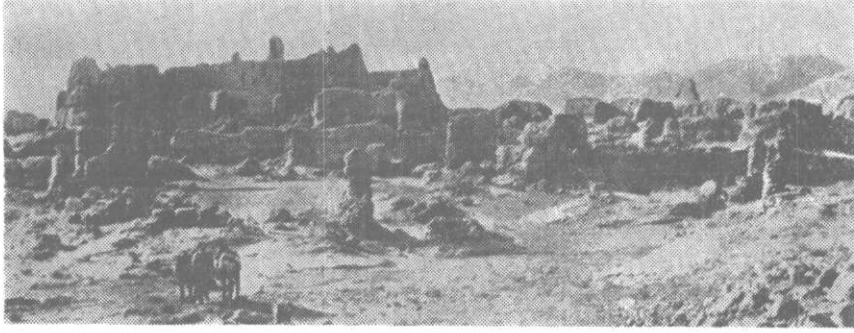
XII a- Beş-balık planı, Dolbejev'den.

LEVHA XII b

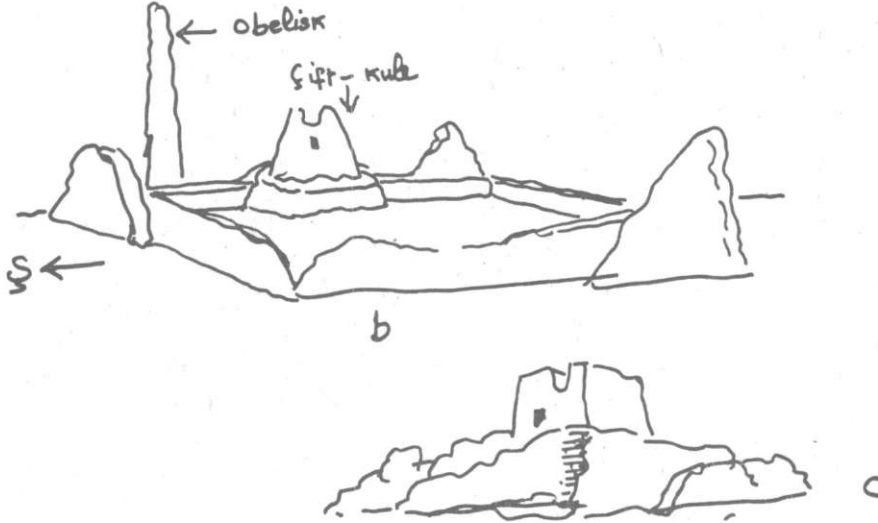

XII b- Koço planı (1) ve mazgalların (2) şekli (Grünwedel, *Idikut*, res. 2, 9, 95); Koço surları; (3) M. IX-XII. yüzyıllar Uygur resimlerinde kubbeli surlar (4) ve üstünde köşk bulunan şehir kapısı (5) tasvirleri (Le Coq, *Chotscho*, klev. 67/g ve 17).

LEVHA XIII a, b

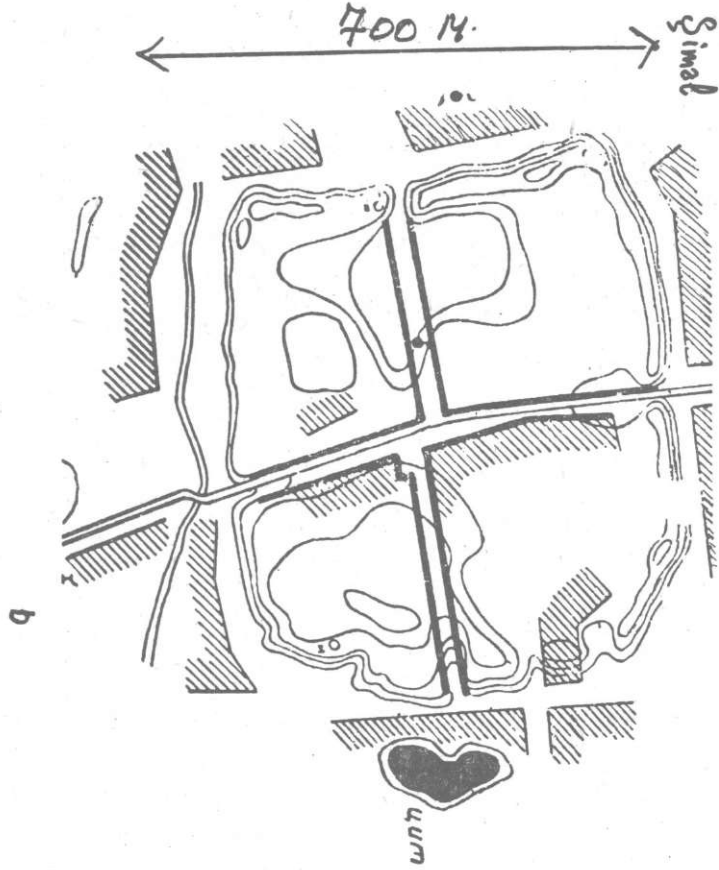

XIII a- Yar-hoto'da ordu harabeleri. Stein, *Innermost Asia*, res. 330.

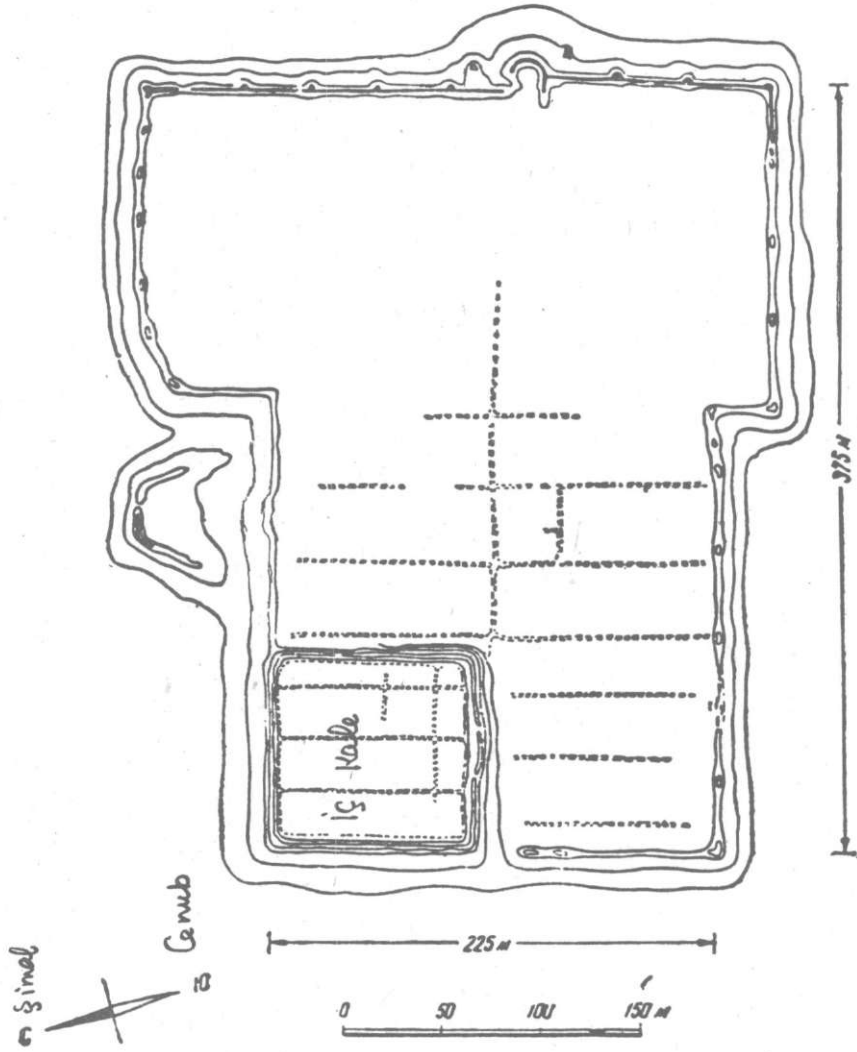
XIII b- Koço merkezindeki "Han-tura" (ordu) harabelerinin şimal-batıdan görünüşü. "Çift-kule" doğu duvarının ortasında gözükmektedir. Arkada minare gibi yapı Han-turaya aiddir. Grünwedel, *Idikut* res. 12.

XIII c- "Çift-kule"nin doğu-cenubdan görünüşü. Grünwedel, *Idikut*, res. 13.

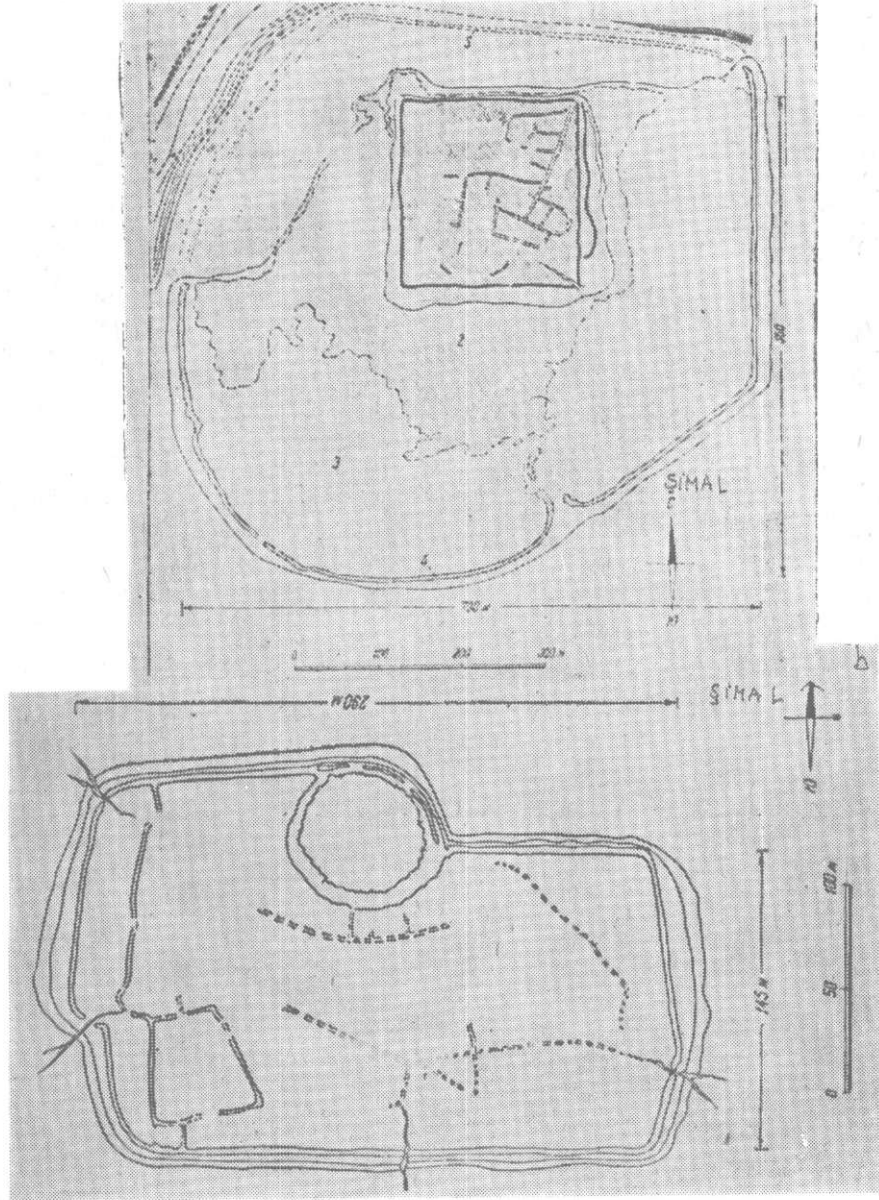

XIV a- M. VII-XIV. yüzyıllar arasında Ispicâb planı. Haçvârî iki büyük sokak şehri dörde ayırırdı ve ordu doğuda, çarşı cenûbda idi. Basenov, res. 1.

LEVHA XIV b

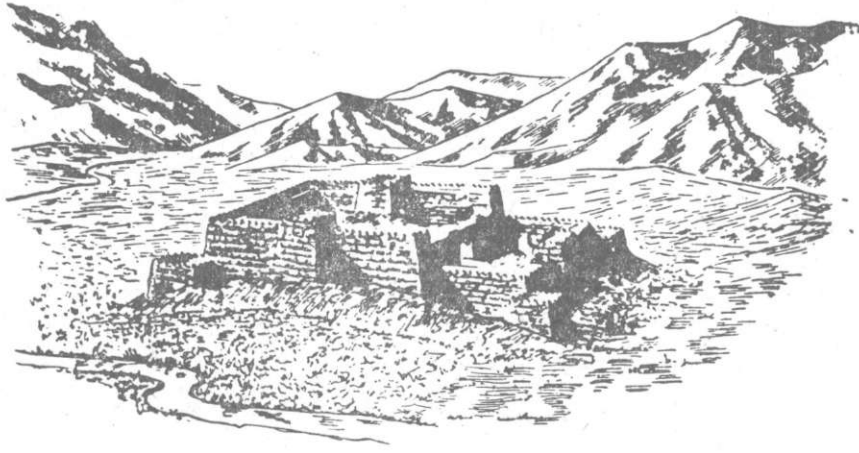
XIV b- Can-kend (Yengi-kend) planı. Tolstov, "Goroda Guzov", res. 2.

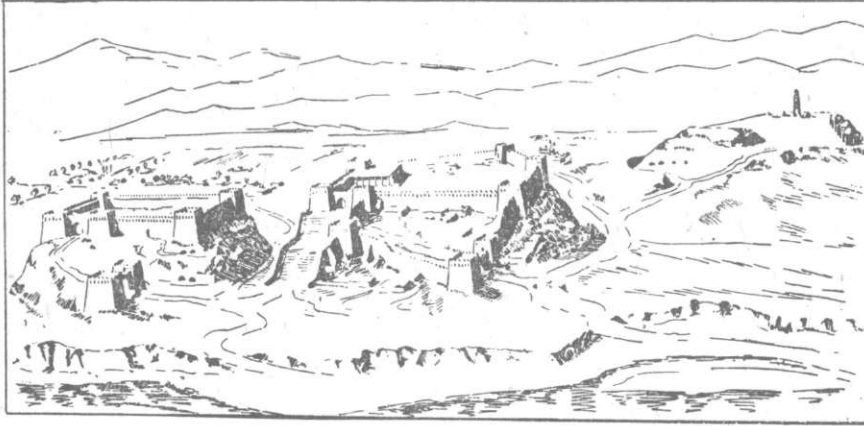
Lev. a, b- Oğuz şehirlerinin Yengi-kend bölgesinde bulunanlardan Kök-Kesen Kale ve Kök Kale. Tolstov, res. 8, 11.

LEVHA XVI a, b

0 10 20 30 40 50m

a

b

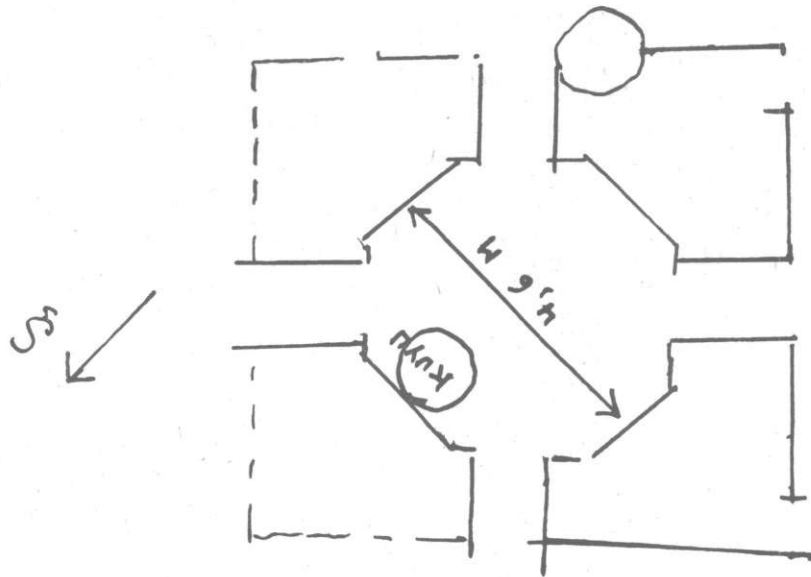
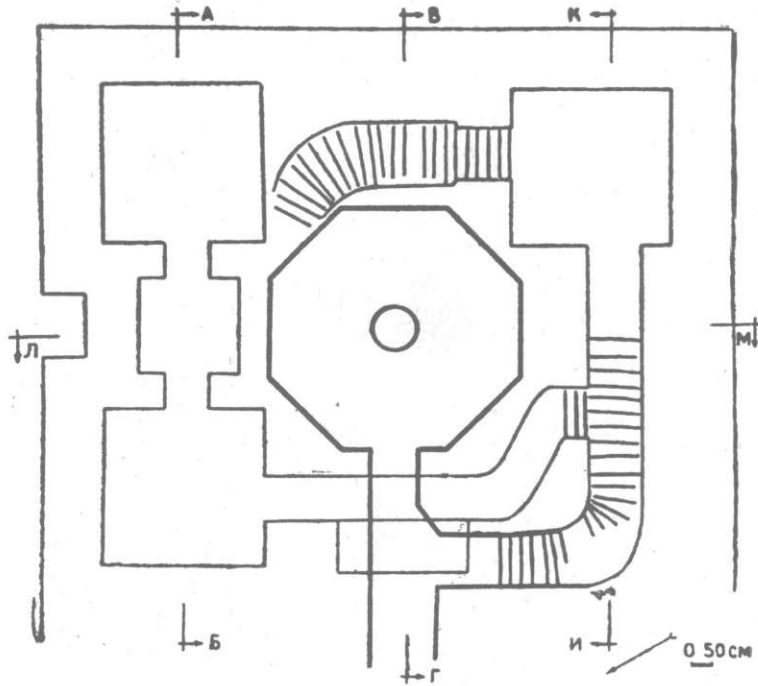
XVI a, b- Fergānede Hakanlı devrinden (M. X.-XII. yüzyıl) Alay ve Üzgend kalelerinin rekonstruksiyonu. Üzgend'de bir tepede minâre ve Hakanlıların türbeleri gözükmektedir. Bernstam *MIA* 26, res. 106 ve 110.

LEVHA XVII a

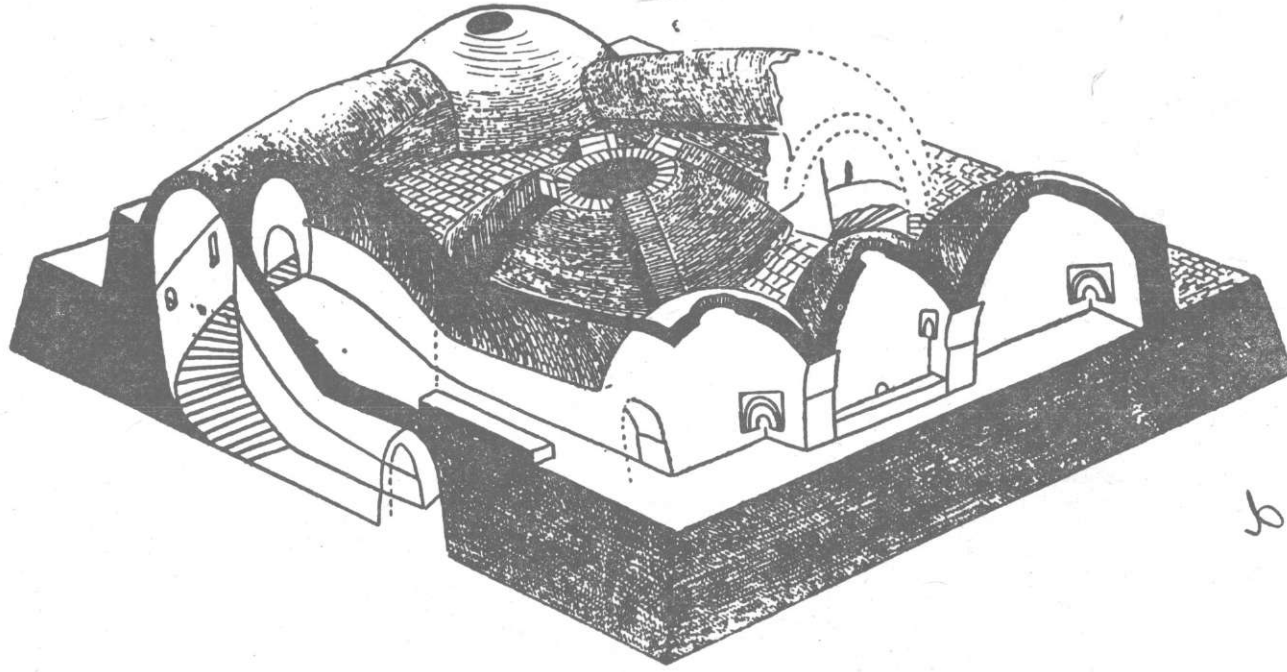
XVII a- M. IX-XII. yüzyıllardan Bezeklik'deki Uyghur ma'bedler külliyesinden, Ma'bed 9'daki dıvar resimlerinin birinde, sekiz-köşeli bir "ordu" ve tepesindeki "kalık" denen tarzda köşk.
Le Coq, *Chotscho*, lev. 24.

LEVHA XVII b, c

XVII b- "Қарасуқ" (Қара-тағ) шималі етектерінде, Оғұз иллерінде bulunан Баба-ата шеһринин калесинде, М. VI-VIII. үзүйллардан ен алт табакасиндаки бир бей мескенинин планн ве реконститусинун. Е. I. Агаева, "Раскопки на городище Баба-ата", ТИАЕАНК 14 (Алма-ата 1962) рес. 2 ве 12.

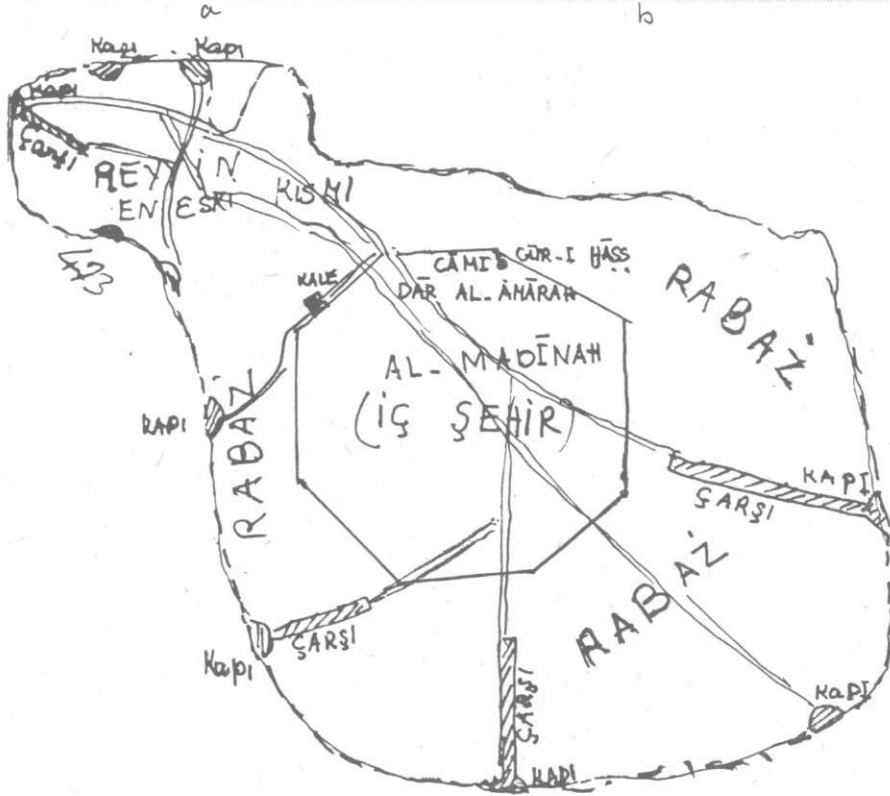
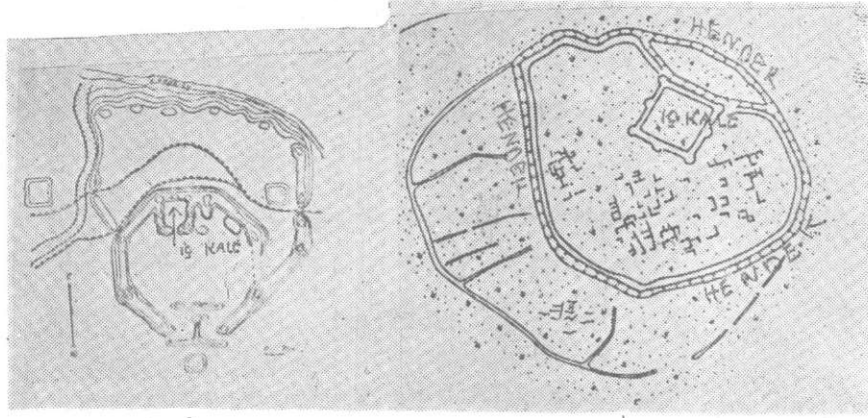
XVII c- Баба-ата калесинин М. X.-XI. үзүйллардан калан табакасиндаки бей мескенинин планн. Е. I. Агаева-Г. I. Патсевиç, "Отчет о работан Южно-Казастанской археологической экспедиции 1953 года", ТИАЕАНК, 1 (Алма-ата 1956), рес. 10.

ЛЕВНА XVII 3

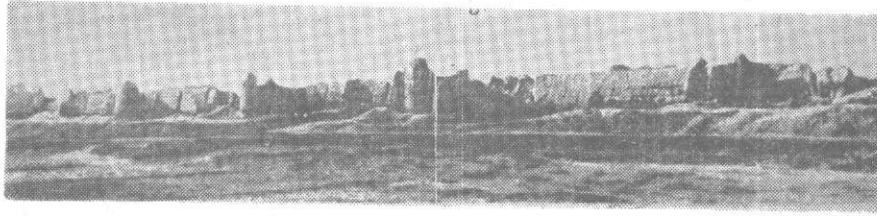
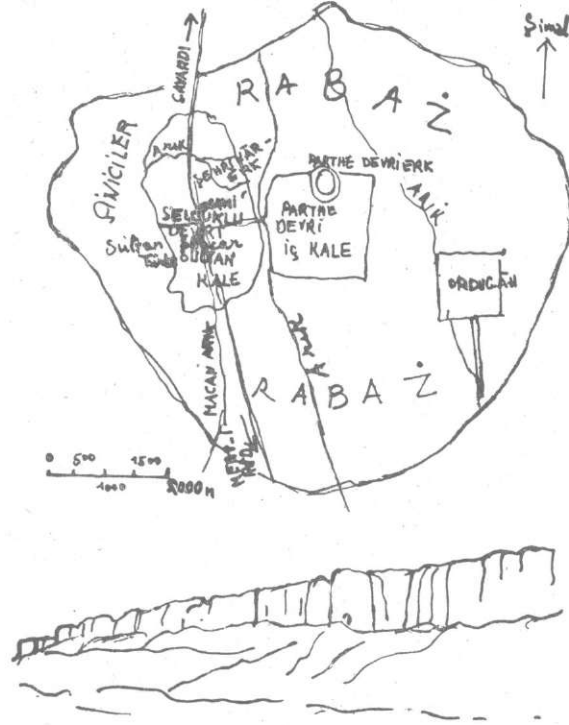
XVII d- "Karacuk" (Kara-tağ) şimâli eteklerinde, Oğuz illerinde bulunan Baba-ata şehriniñ kalesinde, M. VI-VII. yüzyıllarıñdan en alt tabakasındaki bir bey meskeniniñ plâni ve rekonstitüsünü. E. I. Agaeva, "Raskopki na gorodişçe Baba-ata", TIIAEANK 14 (Alma-a a 1962) res. 2 ve 12.

LEVHA XVIII a, c

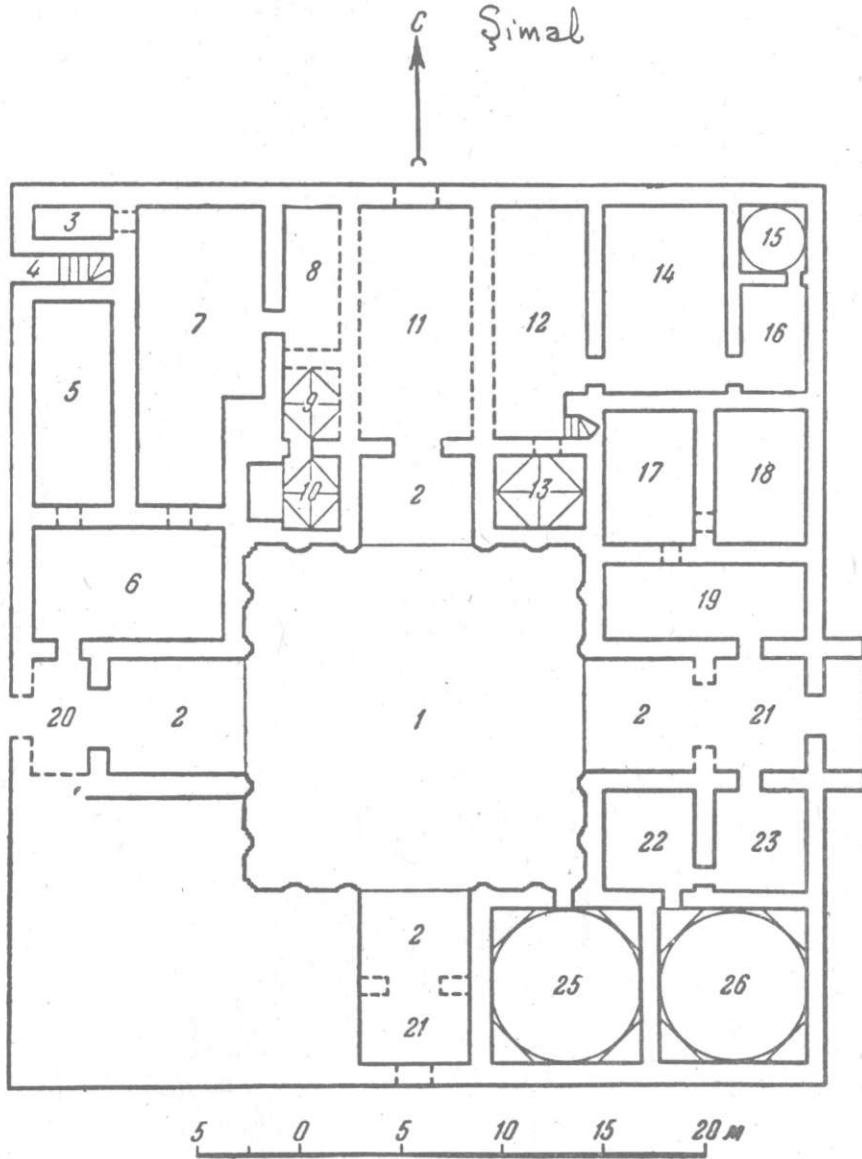
XVIII a, b- Sir derya ve Inkar Derya hazvalarında iki Oğuz şehri Res. a daki sekiz köşeli şehrin her yanı 55-68 m. arasındadır. Şimalde sed üstünde bir iç kale vardır (27 x 32 m.). Bunun köşeleri ve şimal tarafında 2 m kadar ende kuleler bulunmaktadır. Agaeeva-Patseviç, res. 76 Res. b Zangar Kaledir: Bunun etrafında hendek ve içinde kuleli iç kale vardır. Tolstov, Po res. 180. *drevnim deltam...*,
XVIII c- Reyy şehrinin planı H. Keriman, *Reyy Bâstân* (Teheran H. 1545) harita 1'den alınmıştır.

LEVHA XIX a, b

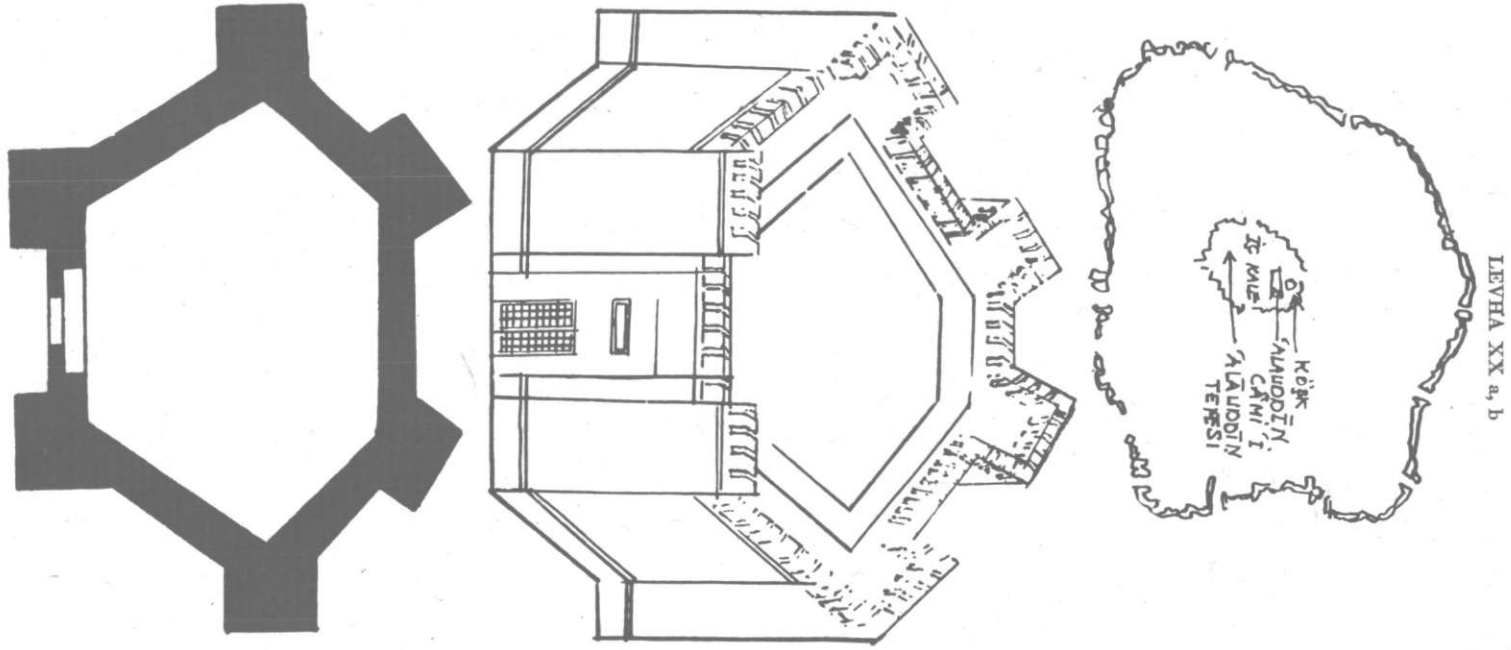

XIX a, b- M. XI-XII. yüzyıllarda Mervin planı ve halen Merv surları. Pugaçenkova, Türkmenistan s. 191 ve id., *Iskusstvo Turkmenistana*. lev. 77-79.

LEVHA XIX c

XIX c- Merv'de Selçuklu devri sarayı Şehriyâr-erk'in planı, Pugaçenkova, *Türkmenistan*, s. 204.

XX a- M. 1221'de Konya planı. Önder, "Konya"dan alınmıştır.
XX b- Konya iç kalesinin rekonstitüyonu. F. Sarre-Ş. Uzluk, *Konya Köşkü* (Ankara 1967), s. 27.

LEVHA XX c

XX c- Sivash "Heykeli" Nâsiruddin'in Anadolu Selçuklu Sultanı Gıyâsuddîn Keyhusrev III'e ithaf ettiği eserinden (Bibl. Nat. persan 174) Iskender'in şehrindeki surlar üstünde boru halısını gösteren resim.